

MIHOVIL PAVLINOVIĆ I POJAVA PRAVAŠTVA U DALMACIJI

MARJAN DIKLIĆ
Zavod za povijesne znanosti u Zadru

UDK: 329(497.18):929 Pavlinović
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1985-11-18

U ovom radu autor ustanovljuje da se pravaštvo u Dalmaciji javlja početkom osamdesetih godina 19. st. Ono nastaje iz nezadovoljstva pučanstva s postojećim društveno-ekonomskim i političkim stanjem, na demokratskim tradicijama Narodne stranke i pod idejnim utjecajem Pavlinovićevog hrvatstva i pravaštva iz Banske Hrvatske. Prvi pravi pravaš u Dalmaciji bio je svećenik Ivo Prodan, na čije političko oblikovanje je uvelike utjecao Pavlinović. Prodanovo klerikalno pravaštvo ostalo je u okviru Monarhije, noseći u sebi neke elemente »modernog pravaštva«.

I.

Dalmacija je nakon Austro-ugarske (1867) i Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868) pripala austrijskom dijelu Austro-Ugarske države. To je bila i ostala periferna, društveno-ekonomski, politički i kulturno najzaostaliya pokrajina u austrijskom dijelu Monarhije. Za vladajuće krugove u Beču ona je predstavljala granično, siromašno i nerazvijeno područje, mnogo više interesantno vojno-strateški negoli gospodarski, u koje se ne isplati gotovo ništa ozbiljnije investirati. Već tada se gledalo na nju kao na zaostalu pokrajinu koja u prvom redu treba olakšati austrijski prodor na Balkan i pospješiti započeti proces pretvaranja Austro-Ugarske u pomorsku velesilu. Nije cijela Dalmacija bila jednako nerazvijena. Unutar nje postojale su značajne razlike, osobito između siromašne, nerazvijene i zaostale, ali nacionalno svjesnije Dalmatinske zagore i bogatijih, razvijenijih, ali manje svjesnih primorskih i otočkih gradova iz kojih je stoljećima zračio tuđinski utjecaj.¹

U takvoj nerazvijenoj, gospodarski zaostaloj, a dijelom i nacionalno otuđenoj Dalmaciji, u kojoj je vlast bila u rukama favorizirane talijanske manjine, probudila se šezdesetak godina 19. stoljeća narodna svijest i rasplamsala žestoka borba između narodnjaka i autonomaša. Uz mnogo sjajnih rezultata u buđenju narodne svijesti: ponarođivanju općina, škola, čitaonica, jezika itd., Narodna stranka u toj borbi postiže svoj najveći

¹ Dinko Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovini XIX. stoljeća do prvog svjetskog rata, zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969, str. 9—45; Isti, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX. stoljeća do prvog svjetskog rata, zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, str. 46—76; Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb, 1972, str. 115—138.

uspjeh na izborima za Dalmatinski sabor 1870. i na općinskim izborima u Splitu godine 1882. Zaista, bile su to dvije najznačajnije pobjede narodnjaka koje predstavljaju prekretnicu u političkom životu Dalmacije.²

U preporodnom razdoblju snažno se razvila u narodu i Narodnoj stranci hrvatska nacionalna svijest, svijest o pripadnosti hrvatskom narodu i državi, tj. moderna hrvatska nacionalna svijest koja je sačuvala Dalmaciju Hrvatskoj, a time i Jugoslaviji. Karakteristično je da se ta svijest u svom začetku javlja najprije pod jugoslavenskom pa tek onda pod hrvatskom nacionalnom idejom koja joj je jedino bila primjerena. Glavni pokretač toga bio je don Mihovil Pavlinović, vođa narodnog preporoda, tvorac hrvatske preporodne nacionalne integracijske ideologije i jedan od najistaknutijih prvaka Narodne stranke u Dalmaciji.³

Za njegov misaoni razvoj karakteristične su dvije faze: faza jugoslavenstva i faza hrvatstva. U prvoj (jugoslavenskoj) fazi, koja traje od 1861. do 1866. odnosno 1868, Pavlinović je ideolog jugoslavenstva, a u drugoj (hrvatskoj) fazi, koja traje od 1868. pa sve do njegove smrti 1887, on je izraziti ideolog hrvatstva. Te dvije faze, iako na prvi pogled izgledaju međusobno suprotstavljene, u njegovu se ideološkom sustavu posve ne isključuju, jer u prvoj je samo jače naglašena jugoslavenska, a u drugoj hrvatska nacionalna ideja.⁴

Mihovil Pavlinović je, bez sumnje, prva ličnost hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji, a tajna njegova političkog uspjeha bila je u tome što je znao bolje nego itko drugi probuditi u puku hrvatsku svijest, pridobiti narod i povesti ga u borbu za ostvarenje narodnih prava.⁵ Shvativši da je jugoslavenstvo u nacionalnom buđenju odigralo svoju početnu pozitivnu ulogu, on je prvi od svih dalmatinskih preporo-

² Josip Beroš, Narodna pobjeda na saborskim izborima 1870. — prekretnica u životu Dalmacije, Zadarska revija (dalje ZR) br. 5, XIX/1970, str. 445—470; Julije Grabovac, Povijesni značaj pobjede narodnjaka u izborima za općinsko vijeće Splita 1882. u procesu hrvatskog nacionalnog buđenja u Dalmaciji, zbornik Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split, 1982, str. 67—78; D. Foretić, Izbori za Sabor Dalmacije 1870, zbornik Dalmacija 1870, Zadar, 1972, str. 125—146; O narodnom preporodu u Dalmaciji pisali su mnogi, opširnu bibliografiju vidi: Duško Kečkemet, Bibliografija narodnog preporoda u Dalmaciji, zbornik Hrvatski narodni preporod u Splitu, Split, 1984, str. 415—443.

³ Nikša Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869), Zagreb, 1980, str. 266, i dalje; Nikola Čolak, Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru (dalje RI JAZU), Zadar, 1961, sv. VIII, str. 385—386.

⁴ N. Stančić, Misaoni razvoj Mihovila Pavlinovicia u šezdesetim godinama XIX st., zbornik Dalmacija 1870, str. 243.

⁵ Marijan Stojković, Iz naroda za narod, Jubilarni broj Narodnog lista (dalje JB NL), Zadar, 1912, str. 40; Benedikta Zelić-Bučan, Mihovil Pavlinović ideolog i apostol hrvatske misli u Dalmaciji, Marulić br. 1, Split XI/1978, str. 41—51; Rade Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, drugo izdanje, Sarajevo — Zagreb, 1982, str. 185—190, 235—242.

ditelja, prihvatio hrvatsko ime i ideju kao onu temeljnu misao pod kojom se treba dalje vršiti započeti proces narodnog osvješćivanja i formiranja moderne hrvatske nacije. Iako je hrvatsku misao uzdigao na razinu nacionalne ideje, Pavlinović nije nikada dokraja napustio ideju jugoslavenstva, pa ni onda kada je umirao,⁶ već ju je trajno zadržao kao jedan širi okvir za suradnju i okupljanje južnoslavenskih naroda.

Prijelaz od jugoslavenstva na hrvatstvo, ne isključujući posve u budućnosti i mogućnost nastanka Jugoslavije, Pavlinović je započeo godine 1866. To je osobito došlo do izražaja u govoru koji je potkraj te godine održao u zadarskoj Narodnoj čitaonici u povodu proslave tristote obljetnice pogibije Nikole Šubića Zrinjskog.⁷ Pavlinović je u toj prigodi, mada je i ranije bio nacionalno svjestan, prvi put jače istakao hrvatsku nacionalnu ideju u Dalmaciji, uzdižući Hrvate i hrvatstvo, veličajući hrvatsku povijest i slaveći junaštvo Nikole Šubića Zrinjskog. Naravno, nije zaboravio kazati da Hrvatsku nikada nitko nije silom pokorio i naglasiti njezinu povijesnu ulogu u obrani Europe i kršćanstva, a spomenuo se i hrvatskoga državnog prava koje će od tada u njegovu hrvatstvu igrati sve značajniju ulogu. Na upozorenje Franje Račkog⁸ da se u Dalmaciji izbjegava hrvatsko ime, pa čak i pitanje o sjedinjenju, Pavlinović mu krajem godine 1866. u pismu odgovara: »Uostalom budite mirni, da ćemo mi unapried svuda našu hrvatsku zastavu razvijati, gdje nebude pogibeli teškomu nesporazumljenju i novom strančarenju.«⁹ U istom pismu on obećava Račkom da u Saboru dalmatinskom više neće biti, kao što je do tada bilo u interesu manjine, zatajivano ime hrvatsko.

U značajnom govoru održanom na otvaranju Narodne čitaonice u Jelsi na Hvaru godine 1868. Pavlinović je, zaista, kao što je Račkom i obećao, visoko razvio »hrvatsku zastavu«, ističući posve otvoreno hrvatstvo, hrvatsko državno pravo i potrebu za jedinstvenom Hrvatskom od Drave do Jadrana.¹⁰ Oslanjajući se na to pravo kao na glavni temelj i polugu napretka, težeći za cjelokupnošću i samostalnošću Hrvatske, bio je svjestan da će borba za to, posebno protiv Beča i Pešte, biti duga i teška. Opredjeljujući se u toj borbi za hrvatstvo, Pavlinović preporučuje narodnim čitaonicama u Dalmaciji da napuste dotadašnju jugosla-

⁶ N. Stančić, Oporuka Mihovila Pavlinovića (1. IV 1887), Građa i prilozima za povijest Dalmacije, HAS, sv. 9, Split, 1977, str. 230.

⁷ Mihovil Pavlinović, Pjesme i Besjede god. 1860—72, Zadar, 1873, str. 222—241; N. Stančić, Hrvatstvo, srpstvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda, Časopis za suvremenu povijest (dalje ČSP), br. 2, Zagreb II/1870, str. 230—231.

⁸ Franjo Rački — Mihovilu Pavlinoviću, Zagreb, 11. XII 1866, Ante Palavršić, Benedikta Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića (dalje Korespondencija), Split, 1962, pismo 44, str. 57.

⁹ Mihovil Pavlinović — Franji Račkom, Zadar, 25. XII 1866, vidi: Seid M. Traljić, Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru šezdesetih godina XIX stoljeća, RI JAZU, sv. X, Zadar, 1963, pismo 4, str. 402—403.

¹⁰ M. Pavlinović, Pjesme i besjede..., str. 262—281; Isti, Besjeda na postanku Ješke narodne čitaonice, NL br. 47—48, prilog, VII/1868, str. 2—7.

vensku orijentaciju i ime i da prihvate hrvatski politički smjer i ime. U spomenutom govoru na Jelsi on prvi put jasno iznosi neke bitne elemente svoje nove hrvatske nacionalne koncepcije.¹¹

Budeći u narodu hrvatska nacionalna osjećanja, Pavlinović zapravo nastoji stvoriti snažnu integracijsku nacionalnu svijest, kojom želi prevladati pokrajinsku rascjepkanost i doći do jedinstvene hrvatske nacije i države. Težeći tom cilju, on ipak hrvatstvo ne suprotstavlja posve jugoslavenstvu i srpstvu. Tko je za njega rođen u Hrvatskoj, a ne »ćuti hrvatstva, taj je vjetrogonja i slovinski mućak; ta ne pojmi jugoslavenstva, ta ne ljubi srbstva.«¹²

Isticanjem hrvatstva u prvi plan Pavlinović napušta jugoslavensku orijentaciju, ali ne i koncepciju o stvaranju jugoslavenske države; i rješenje dalmatinskog pitanja vidi jedino u sjedinjenju s Hrvatskom koje se, po njegovu mišljenju, treba izvesti na temelju hrvatskog državnog prava. U nastojanju da prevlada dalmatinsku pokrajinsku pripadnost i jugoslavensku nacionalnu usmjerenost, on naglašava: »... dalmatinci smo zemljom... ali, rodom i jezikom mi smo Hrvati.«

U skladu sa svojom novom koncepcijom, Pavlinović Dalmatince želi najprije integrirati u hrvatsku naciju i državu, pa tek onda uklopiti u savez jugoslavenskih država. Ističući hrvatstvo svoje rodne Dalmacije i Dalmatinaca piše: »Hrvati da smo; jer velika većina puka to živo ime vapije, ... hrvatsko ime u nas je oznaka narodnosti, i politički program ujedno. (...) Dajmo dakle puku sviest, dajmo narodu ponosa; da u svakom hrvatska misa', hrvatska duša živa ustane, kad reče: ja sam Hrvat.«¹³

U Pavlinovićevu misaonom razvoju razdoblje od godine 1866. do 1868, tj. od govora u Zadru na proslavi tristote obljetnice Nikole Šubića Zrinjskoga pa do govora u Jelsi u prigodi otvaranja Narodne čitaonice, predstavlja prijelazni period iz faze jugoslavenstva u fazu hrvatstva. Potkraj tog perioda, koji uvjetno možemo nazvati i međufazom, potpuno sazrijeva njegova nova hrvatska nacionalna koncepcija. Pavlinović ju je prvi put cjelovito formulirao godine 1869. te posve jasno, otvoreno i detaljno obrazložio. To je učinio u svom tajnom programu *Hrvatska misao* koji je tek nedavno pronađen i objavljen.¹⁴ U njemu je Pavlino-

¹¹ M. Pavlinović, *Pjesme i Besjede...*, str. 264, 266, 268, 276.

¹² Isto, str. 270.

¹³ Isto, str. 271.

¹⁴ Pronašao ga je, objavio i o njemu najviše pisao N. Stančić. [M. Pavlinović], *Hrvatska misao (Program)*, vidi: N. Stančić, *Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića, Historijski zbornik (dalje HZ), Zagreb, XXV—XXVI/1972—73*, str. 305—321; *Isti, Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869, HZ, XXIII—XXIV/1970—71*, str. 117—145; *Isti, Misaoni razvoj Mihovila Pavlinovića u šezdesetim godinama XIX st., Zbornik: Dalmacija 1870*, str. 243—253; *Isti, Mihovil Pavlinović 1831—1887, Naše teme, XVII/1973*, str. 988—1002; *Isti, Hrvatstvo, srpstvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda*, str. 229—238; *Isti, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869)*, str. 332—355.

vić, uočavajući opasnost za hrvatstvo Dalmacije od strane narodnjačko-jugoslavenske ideologije, cjelovito razvio nov ideološki sustav, te najbolje i najpotpunije izložio svoja nova politička shvaćanja. Program je namijenio uskom krugu prijatelja koji su ga trebali prihvatiti (ili odbaciti), a zatim u skladu s njime djelovati, te postupno u njegovu duhu usmjeravati rad Narodne stranke i njenog glasila *Il Nazionale*.¹⁵ Ta stranka, drži Pavlinović, s obzirom na brojnost hrvatskog stanovništva u Dalmaciji, trebala je i morala postati hrvatskom strankom i voditi hrvatsku politiku.

Na samom početku programa *Hrvatska misao*, u odgovoru na pitanje što Hrvati hoće, Pavlinović sažeto iznosi bit svoje nove političke orijentacije. On doslovce kaže: »Hrvati hoće hrvatsko pravo; I Samostalnost Hrvatske, II Cjelokupnost Hrvatske, III Ustav hrvatski«. Uz pomoć povijesnoga hrvatskog državnog prava, koje čini temelj spomenutog programa, Pavlinović je želio postići ujedinjenje i naroda i države, tj. htio je ostvariti narodno jedinstvo, teritorijalnu cjelokupnost i državnu samostalnost Hrvatske.¹⁶ Cilj mu je bio ujedinjena i samostalna Hrvatska kakva je bila pod »Zvonimirom i pod Krešimirom«. U želji za ostvarenjem tog cilja polazio je od hrvatstva i hrvatskoga državnog prava kao temeljne pretpostavke. Oslonac na hrvatsko državno pravo rezultat je, s jedne strane, prirodno narasle hrvatske nacionalne svijesti i, s druge, posljedica stanja u državnom uređenju Habsburške Monarhije. Naime, Austro-Ugarska, ako je htjela opstati, nije smjela priznati prirodno pravo svojim narodima jer bi to bio njen kraj. Svakako, tomu je pogodovala i postnagodbena situacija, jer su se i Austro-ugarska i Hrvatsko-ugarska nagodba temeljile na historijskom državnom pravu, a ne na prirodnom pravu naroda. Osim toga, isticanje hrvatstva u Dalmaciji i oslanjanje na hrvatsko državno pravo javlja se i kao reakcija na već ranije probuđenu srpsku nacionalnu svijest, na srpstvo i širenje velikosrpskih državnih ideja, a ne treba posve zanemariti ni utjecaj pravaštva iz Hrvatske. Sve je to djelovalo na Pavlinovića tako da je njegov program upravo »prožet državnopravnim shvaćanjima«.¹⁷

U programu *Hrvatska misao* Pavlinović je zauzeo i iznio svoje stavove o gotovo svim bitnim pitanjima tadašnje hrvatske politike. Iako je rješenje hrvatskog pitanja u prvom redu vidio u federalizaciji Habsburške Monarhije¹⁸ i pretvaranju Hrvatske u jednu od njenih federalnih jedinica, on nikada nije dokraja zanemario ni drugu mogućnost, tj.

¹⁵ N. Stančić, *Misaoni razvoj Mihovila Pavlinovića...*, str. 247.

¹⁶ [M. Pavlinović], *Hrvatska misao (Program)*, vidi: N. Stančić, *Iz rukopisne ostavštine...*, str. 306—307.

¹⁷ N. Stančić, *Program Mihovila Pavlinovića...*, str. 130—131; Vidi 6 pisma Eugena Kvaternika upućenih M. Pavlinoviću 1868—1870, kod: A. Palavršić — B. Zelić, *Korespondencija...*, pisma 74, 81, 83, 85, 98, 113, str. 92, 101, 108, 126, 143, 149.

¹⁸ [M. Pavlinović], *Hrvatska misao (Program)*, vidi kod: N. Stančić, *Iz rukopisne ostavštine...*, str. 310.

rješenje tog pitanja izvan okvira Monarhije u budućem savezu Južnih Slavena i formiranju jugoslavenske konfederacije. Pavlinović misli da će budući »Jugoslavenski savez« najbolje očuvati »najsvetije« osobitosti Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara i »zajamčiti zajedničku nezavisnost« od vanjskih neprijatelja. Po njegovu mišljenju »Jugoslavija će biti krasna i velika, ali ne poput jedinstvene Francuske, Italije ili Njemačke, nego poput »savezne« Švicarske ili »sjedinenih Amerika«. Ona će biti, »kako najbolje Jugoslaviji dolikuje da bude: zajednica bratski naroda, savez država nerazdruživih družica«.¹⁹

Prema tome, Pavlinović je i u svojoj drugoj fazi, slično kao i u prvoj, bio vizionar buduće zajedničke države jugoslavenskih naroda. Naravno da takvu koncepciju nije smio iznijeti javno, ali ju je duboko nosio u srcu i izložio tajno u svom programu *Hrvatska misao* godine 1869. Jugoslavija kao ravnopravna zajednica »bratskih naroda«, kao savez država, dakle kao konfederacija, bila je i ostala njegov ideal i životni san koji se, doduše, trebao ostvariti tek u doglednoj budućnosti. Takvo gledanje na rješavanje jugoslavenskog pitanja, a u sklopu njega i hrvatskoga, bilo je sasvim ispravno. Treba pretpostaviti, da su s njime posredno bili upoznati i neki mlađi dalmatinski političari koji će poslije u hrvatskoj pa i jugoslavenskoj politici igrati važnu ulogu, a vjerojatno već tu treba tražiti i klice kasnijih federalističkih i konfederalističkih koncepcija o državnom ustrojstvu stare Jugoslavije.

U programu *Hrvatska misao* posebnu pažnju Pavlinović je posvetio hrvatsko-srpskim odnosima. U razmatranju tih odnosa cilj mu nije bio da negira Srbe u Hrvatskoj, a još manje u Srbiji, kao ni srpsku državnu samostalnost, nego da razvojem hrvatske ideje afirmira hrvatstvo i njime spriječi prodor velikosrpskih ekspanzionističkih ideja na hrvatski teritorij, odnosno na teritorij preko kojeg se proteže hrvatsko državno pravo. Oslanjajući se na to pravo Pavlinović je nastojao da i hrvatstvo i srpstvo, tj. i hrvatsku i srpsku naciju, smjesti u određene prirodne, nacionalne i državne okvire. U tim nastojanjima došle su do izražaja i neke njegove velikohrvatske teritorijalne koncepcije. Pavlinović je i srpsku povijest interpretirao na način koji u sebi nosi elemente protusrpsstva, što je u praksi vodilo zaoštavanju hrvatsko-srpskih odnosa.²⁰ Hrvati i Srbi su za njega, »uzprkos zajednici krvi i jezika«, dva naroda koji se međusobno razlikuju po svojoj povijesti, državi, vjeri, kulturi, civilizaciji i pismu. Međutim, oni se, bez obzira na te i druge razlike, mogu u budućnosti »nagoditi« i u višu »zajednicu složiti«.²¹

Hrvati i Srbi u Hrvatskoj za Pavlinovića su hrvatski državljani koji zajedno čine hrvatski politički narod, jer žive na teritoriju na koji se proteže hrvatsko državno pravo. U skladu s takvim shvaćanjima

¹⁹ Isto, str. 319.

²⁰ N. Stančić, Program Mihovila Pavlinovića... str. 132, 136.

²¹ [M. Pavlinović], *Hrvatska misao* (Program), vidi kod N. Stančić, *Iz rukopisne ostavštine...*, str. 321.

političkog naroda on Srbe u Hrvatskoj zove hrvatskim državljanima »grčko-istočne crkve«, odnosno pravoslavnim Hrvatima, ali ih ne negira u nacionalnom smislu. Evo što sâm Pavlinović o tome kaže: »... hoćemo li Srbim niekati u Hrvatskoj svoga imena? Nipošto. Hrvatski državljanin grčko-istočne crkve, volil se zvati Srb nego Hrvat? Bud mu. Hoćel to ime na sam vjerozakon upraviti? Neka. Hoće li i na narod? Neka. Hoće li na jezik? Neka i to. Hoće li na sama slova? Pa i to. Sve to nesmeta Hrvatom. (. . .) Kad svi uživamo jedne hrvatske slobode, jedno isto pravo hrvatske države, kad smo svi sinovi jedne hrvatske domovine; svi smo dužni ponositi se državljanstvom hrvatskim; svi smo dužni pred svietom se kazati rođena braća majke Hrvatske. Ako braća grčko-istočna u Hrvatskoj neće da se zovu Hrvati po narodu, neka priznadu što svak živ zna, da su Hrvati po hrvatskoj zemlji i po hrvatskoj državi; mi dalje neiziskujemo; nam je dovoljno, da hrvatska narodno-državna cjelokupnost ostane ograđena; nam je dovoljno da Srbi razume, da mi Hrvati nismo dužni stvarati srbstvo u Hrvatskoj«. ²²

Mada je Pavlinović Srbe u Hrvatskoj držao u političkom smislu pravoslavnim Hrvatima, iz naprijed navedenog jasno vidimo da im nije negirao gotovo ni jednu bitnu nacionalnu osobitost. Ipak, opirući se donekle srpstvu, bojao se da bi dalmatinski Srbi s prihvaćanjem srpske nacionalne ideje vrlo lako mogli prihvatiti i srpsku velikodržavnu ideju, koja je išla za negacijom hrvatske države i uključivanjem njenih dijelova u Veliku Srbiju. Upravo zbog toga on i traži od Srba u Hrvatskoj da, kad baš hoće, zadrže svoje srpstvo, svoju srpsku narodnost, ali da barem kao pripadnici jedinstvenoga hrvatskog političkog naroda, kao hrvatski državljanji, prihvate hrvatsku državnu ideju, jer Hrvatska je i njihova domovina. Priznavajući srpski narod u Hrvatskoj i Srbe i srpsku državnu samostalnost u Srbiji, Pavlinović je, na temelju hrvatskoga državnog prava i uz pomoć svoje teorije o jedinstvenom hrvatskom političkom narodu, nastojao sačuvati i narodno i teritorijalno jedinstvo hrvatske države, tj. nastojao je održati »teritorijalno-cjelokupnu« Hrvatsku, obraniti njen državni teritorij od velikosrpskih pretenzija i odrediti njene državne granice.

Za bolje razumijevanje hrvatsko-srpskih odnosa, kako ih je Pavlinović shvaćao, značajno je njegovo djelo *Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji od 1848. do 1882.*, u kojem daje sažet prikaz razvoja hrvatske i srpske nacionalne ideje.

Na temelju povijesne državno-pravne argumentacije Pavlinović je godine 1869. tvrdio da hrvatskoj državi, osim Trojednice (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije), još nesporno pripadaju bar: Turska Hrvatska, pod kojom podrazumijeva Bosnu do Vrbasa, Istra do Raše, Kotor i Dubrovnik.

Na Bosnu od Vrbasa do Drine, koja je nekad bila »što hrvatska, što srbska, što ugarsko-hrvatska, pa sama svoja, dok nije postala turska«,

²² Isto, str. 309.

imaju, po njegovu mišljenju, podjednako prava i Hrvati i Srbi, odnosno »brat koji ju prvi oslobodi«. ²³ Premda dopušta da, osim Hrvatske, Bosnu može osloboditi i Srbija, on srpski ekspanzionizam ipak nastoji usmjeriti u pravcu stare Srbije, Crne Gore i Albanije.

Svoj stav o državnim granicama Hrvatske Pavlinović je kasnije, osobito uoči austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878), dosta izmijenio. Na temelju prirodnog prava tražio je za Hrvatsku cijelu Istru, Međimurje i dio slovenskih zemalja (Celjsku županiju), a na temelju hrvatskoga povijesnog državnog prava i Bosnu do Drine, jer da su to oduvijek bile hrvatske zemlje. Odlučno je zastupao stav »da je do Drine od postanja bila vlast hrvatska« i da je, prema tome, cijela Bosna hrvatska zemlja. ²⁴ A što se tiče ostalih slovenskih zemalja i Slovenaca, on ih nije, kao što su to činili pravaši, svojatao za Hrvatsku i proglašavao planinskim Hrvatima, iako je priželjkivao da se oslone na hrvatsko državno pravo i sami dobrovoljno pridruže Hrvatskoj.

Svojatajući sve više Bosnu i Hercegovinu i usmjeravajući srpski ekspanzionizam na jug, Pavlinović je tvrdio da je najprirodnija granica između Hrvatske i Srbije na Drini. »Srbija«, tvrdi on, »ima svoju najnaravniju medju na Drini. Ako ima snage, eto joj niže i Stare Srbije i Rašije i Zete, sve uz Crnogoru i Arbaniju do mora. To je moguće i prirodno proširenje Srbije. Dok s druge strane, gle, Bosna je klin u Hrvatsku. Bez Bosne Hrvatska je od Kotor do Zemuna neprilika. Oko na zemljovidu samo ti kaže, da je Bosna dio Hrvatske«. ²⁵ Vjerujući čvrsto u hrvatski karakter Bosne i Hercegovine i, polazeći sa stajališta interesa hrvatske politike, Pavlinović se zalagao za njihovo oslobođenje i ujedinjenje s Hrvatskom. Na taj način htio je ojačati pozicije Hrvatske unutar Austro-Ugarske, a osobito u njenom eventualnom federalističkom preuređenju za koje se i sam zalagao.

Stojeći u redovima dalmatinske Narodne stranke na pozicijama hrvatsko-klerikalne struje, Pavlinović je u programu *Hrvatska misao*, uz nacionalna i politička shvaćanja, dijelom izložio i svoje konzervativne vjerske nazore. Bio je protiv novoga prirodoznanstvenog pogleda na svijet i liberalnih reformi koje su ugrožavale položaj Katoličke crkve. Oslonac poljuljanom katoličanstvu, povezujući ga najuže s hrvatskom nacijom, tražio je u hrvatstvu i hrvatskoj državi, a zalagao se ne samo za političku nego i za »crkvenu samostalnost« Hrvatske. Za Pavlinovića Hrvati su u prvom redu katolici, a Hrvatska je katolička država s izrazitim rimokatoličkim značajkama. Težeći za međusobnim prožimanjem hrvatstva i katoličanstva, Crkve i države, Pavlinović je glavni oslonac

²³ Isto, str. 308, 311, 313, 316.

²⁴ M. Pavlinović, *Hrvatski Razgovori*, IV izdanje, Zadar 1877, str. 116—118, 156, 272; *Isti, Pučki spisi*, Zadar 1876, str. 449—450; N. Stančić, *Program Mihovila Pavlinovića*..., str. 134—135.

²⁵ M. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, str. 156.

²⁶ [M. Pavlinović], *Hrvatska Misao (Program)*, vidi kod: N. Stančić, *Iz rukopisne ostavštine*..., str. 307, 313, 320; *Isti, Hrvatski razgovori*, str. 272.

hrvatske države vidio u Katoličkoj crkvi i, obratno, Crkve u državi.²⁶ Upravo je stoga bit svog Programa, šaljući ga na uvid Strossmayeru, najkraće izrazio u samo dvije riječi »Hrvat i katolik«. Za tu ideju bio je spreman, kako kaže, žrtvovati sve, čak i svoj život.²⁷

Svoja vjersko-socijalna i nacionalno-politička shvaćanja iznesena do godine 1869, a osobito u tajnom spisu *Hrvatska misao* kojem, bez sumnje, pripada bitno mjesto u dalmatinskoj povijesti, Pavlinović nije do kraja života bitno mijenjao, iako ih je kasnije, uz neznatne nadopune, u svojim govorima i djelima razrađivao i obrazlagao. Najbolje je to učinio već 1870. u svoja dva govora u Imotskom,²⁸ a zatim u više spisa i rasprava objavljenih godine 1875. pod naslovom *Različiti spisi*²⁹ i 1876/77. godine u djelu *Hrvatski Razgovori*.³⁰ U navedenim djelima on uporno budi hrvatsku nacionalnu svijest, suprotstavlja se autonomasima i Srbima, brani hrvatsko državno pravo, narodni jezik, te cjelokupnost i samostalnost Hrvatske. Ukratko, Pavlinović u njima dalje razrađuje i nadopunjuje svoju ranije iznesenu koncepciju hrvatstva, ali ne zaboravlja ni na ujedinjenje jugoslavenskih naroda. Mada je na jednom mjestu, svjestan teške situacije u kojoj se nalaze Južni Slaveni, kazao da je zasad »Jugoslavija... prazna sanja«,³¹ on ipak na kraju tvrdi da će »Jugoslavija u svoje vrijeme biti... kako joj dolikuje da bude, skup pobratimskih naroda«.³²

Krajnji cilj Pavlinovićeve politike, kojem je potajno težio, ali ga nije smio posve otvoreno iznijeti, bio je oslobođenje, ujedinjenje i samostalnost Hrvatske izvan Habsburške Monarhije. Taj cilj on je nastojao bar dijelom ostvariti već u okviru Austro-Ugarske, u njenom federalističkom preuređenju, a zatim potpuno izvan nje u južnoslavenskom savezu država, odnosno u jugoslavenskoj konfederaciji — u Jugoslaviji — u kojoj bi Hrvatska bila samo jedna od konfederativnih državnih jedinica. Dakle, Pavlinović je rješenje hrvatskog pitanja vidio u etapama: najprije ujedinjenje hrvatskih zemalja i što veća autonomija u preuređenju Monarhije, a zatim puna samostalnost Hrvatske izvan nje u konfederaciji s ostalim jugoslavenskim narodima na Balkanu.

Iako je Pavlinović uglavnom bio narodnjak, najprije jugoslavenski, a zatim hrvatski opredijeljen, njegovo hrvatstvo nije posve slučajno prethodilo pojavi pravaštva u Dalmaciji, kao što ni njegove veze s pravašima nisu bile posve slučajne. Mislim da u svemu tome postoji jedna dublja idejno-teorijska i uzročno-posljedična povezanost koja se, prije svega, nalazi u njegovu hrvatstvu utemeljenom na hrvatskom državnom pravu.

²⁷ M. Pavlinović — J. J. Strossmayeru, vidi kod S. M. Traljić, Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru..., pismo 6, str. 413.

²⁸ M. Pavlinović, Besjeda na slavi Imotske Čitaonice, Zadar 1870, str. 1—27; Isti Pjesme i Besjede..., str. 282—307, 309—333.

²⁹ M. Pavlinović, Različiti spisi god. 1869—74, Zadar 1875.

³⁰ M. Pavlinović, Hrvatski Razgovori, n. dj.

³¹ Isto, str. 108—109.

³² Isto, str. 280—281.

Baš u vrijeme kada je razrađivao svoj nacionalno-politički program *Hrvatska misao*, Pavlinović je održavao intenzivne pismene veze s Eugenom Kvaternikom,³³ jednim od najistaknutijih prvaka Stranke prava u Hrvatskoj, s kojim se još godine 1861. u Zagrebu i osobno upoznao posjetivši ga u njegovu stanu.³⁴ U toj prigodi oni su razgovarali »o načinu kako da oslabe Austriju« i navodno u tom smislu donijeli i nekakav »ratni plan« djelovanja,³⁵ što nam se, naravno, čini teško vjerojatnim, ali ne i posve nemogućim.³⁶ Između njih dvojice već od samog početka vlada uzajamno uvažavanje i poštovanje, a osobito se oko toga trudio Kvaternik. On je u Pavlinoviću vidio, osobito nakon govora u Jelsi,³⁷ velikog rodoljuba, pobornika hrvatstva i svoga budućeg istomišljenika. Kvaternikova očekivanja, mada preuranjena, nisu bila posve bez osnove jer je Pavlinović, prijelazom od jugoslavenstva na hrvatstvo, zaista postao pobornik hrvatske nacionalne ideje, koju je i sâm vatreno zastupao. Potaknut Pavlinovićevim istupom u Jelsi na Hvaru godine 1868, Kvaternik mu se, u nadi da će ga posve pridobiti za pravaštvo i odvratiti od Strossmayera i Narodne stranke, prvi obratio pismom u kojem mu, između ostalog piše: »... iz onog bo plamtećeg nagovora s neizrečenom nam radosti razabrao, da imadem u Vami štovati istog onog čistog hrvatskog rodoljuba, kojeg i kakvog sam imao čast cijeniti g. 1861^{ve}, kadno mi izkazaste ljubav i posietiste me u stanu mojem. Godine izkustva, na polju javnosti, od ono doba ne samo nisu mogla potresti čisti i rodoljubivi um i srdce hrvatsko; no su ga samo potvrditi morala u prvobitnih osvjedočenjih! Kamo sreće, da se to može o svakom onodobnom rodoljubu reći!«³⁸ U spomenutom pismu Kvaternik oštro osuđuje narodnjake u Hrvatskoj i šalje Pavlinoviću više primjeraka svog najnovijeg rada *Istočno pitanje i Hrvati*, da ga prouči i raspodijeli »među rodoljubi i prijatelji istine u Dalmaciji«.

Iako mu je Pavlinović dao do znanja da se s njim posve ne slaže, Kvaternik ga je svejedno držao svojim istomišljenikom i »zatočnikom stranke prava u Za-velebitskih stranah«.³⁹ A, osobito ga je veselilo to što

³³ Vidi pisma E. Kvaternika upućena M. Pavlinoviću kod: A. Palavršić, B. Zelić, Korespondencija..., pisma 74, 81, 83, 85, 98, 113, str. 92—95, 101—106, 108—124, 126—128, 143—145, 159—165.

³⁴ Isto, pismo 74, str. 93.

³⁵ Marin Pavlinović, *Povijest, ljudi, istina*, Zagreb 1978, str. 105—106.

³⁶ Teško je vjerojatnim zbog toga što su se jedva poznavali, a da bi se u tako nešto ozbiljno upuštali, što o navedenom »planu« nema sačuvanog pismenog traga, što ga nikako ne spominje u svojoj korespondenciji i, na kraju, što je Pavlinović oduvijek zazirao od revolucionarnih metoda borbe. Međutim, takvu mogućnost ne treba posve ni isključiti jer je Pavlinović tada bio relativno mlad, jugoslavenski orijentirani dosta antiaustrijski raspoložen, a znamo kako je deset godina kasnije svoj život završio E. Kvaternik.

³⁷ Vidi bilj. 9.

³⁸ Eugen Kvaternik — Mihovilu Pavlinoviću, Zagreb, 10. IX 1868, vidi kod A. Palavršić — B. Zelić, Korespondencija..., pismo 74, str. 92—95.

³⁹ E. Kvaternik — M. Pavlinoviću, Zagreb, 23. II 1869, vidi kod: A. Palavršić — B. Zelić, Korespondencija..., pismo 81, str. 101—106.

se Pavlinović s dvojicom svojih drugova pretplatio na *Hervata* i još mu preporučio određeni broj (23) novih pretplatnika. Kvaternik se nadao da će pisma, u kojima je opširno obrazlagao stanje u Hrvatskoj i smisao pravaške borbe, i *Hervat*, tadašnje glasilo Stranke prava, u potpunosti »izliečiti Mihovila«, do kojeg mu je bilo toliko stalo. Osim pisama njih dvojica su međusobno razmjenjivali i neke svoje članke, spise, govore i djela.⁴⁰ Pokušavajući privući Pavlinovića u pravaške redove, Kvaternik je vjerovao kako se njih dvojica gotovo u svemu slažu, osim što ih još »obstoynosti osobah luči«. Sve to, kao i činjenica što se Pavlinović u svojem pismu potpisao da je »iskreni štovatelj i vjerni prijatelj« njegov i Starčević, navelo je Kvaternika da početkom godine 1869. u svom *Dnevniku* oduševljeno zapiše: »Potpuna pobjeda! (...) To je više nego pobjeda!«⁴¹ Prema tome, Kvaternik je bio uvjeren da je Pavlinovića posve pridobio za Stranku prava i pravaštvo. Takav zaključak bio je moguć zbog toga što je on, hotimice ili ne, previdio njihove međusobne razlike i vidio samo ono što im je bilo zajedničko i u čemu se se slagali.

Mada je Kvaternik u konačnoj ocjeni pogriješio, ipak ostaje kao nepobitna činjenica, bez obzira na njihove razlike, slaganja ili neslaganja, da je Pavlinović odlučnim zastupanjem državnopravne misli, širenjem hrvatstva, pravaškog tiska i literature objektivno prvi započeo širiti pravaške ideje u Dalmaciji. To nije nikakvo čudo jer je upravo on od svih dalmatinskih političara po svojoj idejnoj orijentaciji bio najbliži pravašima, a u nekim stavovima s njima se i slagao. Stoga oni autori koji tvrde da je Pavlinović bio narodnjak uglavnom imaju pravo, ali ne griješe posve ni oni koji u njemu vide idejnog prethodnika i začetnika pravaštva u Dalmaciji, jer je on to stvarno i bio.

Pavlinović je početkom ožujka godine 1870. na otvorenju čitaonice u Imotskom održao govor⁴² u kojem je iznio neka svoja ranija shvaćanja. U toj prigodi on je još jednom jače naglasio hrvatstvo i hrvatsko državno pravo, ali i ponovio svoje poznate stavove o sprstvu i jugoslavenstvu. Zbog toga su najistaknutiji pravaši u Hrvatskoj njegov govor različito ocijenili i prema njemu se podijelili. David Starčević i Eugen Kvaternik, želeći vidjeti Pavlinovića u pravaškim stranačkim redovima, oduševljeno su ga prihvatili, a Ante Starčević ga je odbacio rekavši da je Pavlinović šarlatan koji »si sva vrata ostavlja otvorena«. Skloniji popuštanju Kvaternik je smatrao da Starčević suviše »puritanizira« kad zahtijeva od drugih da misle sasvim čisto kao i on.⁴³

⁴⁰ Vidi bilj. 33, 38.

⁴¹ Blaž Jurišić, Pavlinovićeve veze s pravašima (Dnevnik, dne 11. veljače 1869), Napredak, Hrvatski narodni kalendar, XXIII, Sarajevo, 1934, str. 80.

⁴² Vidi bilj. 28.

⁴³ B. Jurišić, n. dj., (Dnevnik, dne 6. i 7. ožujka 1870), str. 83.

Potaknut govorom u Imotskom Kvaternik je vjerojatno tražio od Pavlinovića da se otvoreno izjasni, što je ovaj i učinio u pismu⁴⁴ od 25. svibnja 1870. U tom pismu, veoma značajnom za njegov odnos prema Kvaterniku, Stranci prava i pravaštvu uopće, Pavlinović najprije govori o najvažnijem pitanju koje stoji pred Dalmacijom i Hrvatskom, a to je njihovo ujedinjenje. Tek nakon toga, po njegovu mišljenju, bit će moguće da se »narodna stranka Dalmatinska složi sa strankom prava u Hrvatskoj«, odnosno da dođe do ujedinjenja narodnjaka i pravaša u jedinstvenu stranku: »... pa kad se sastanemo na Saboru, tad ćemo kao stranka prava, zajedno stupiti na državno pozorište, svoj program opredijeliti, svoja sredstva i svoja glasila odabrati, te mjeriti se ma bilo s'kim.« Među nama, kaže Pavlinović, »prvo i veliko pitanje ovo je: vrieme i sredstva«. Navodeći te i druge razloge, a vjerojatno i na Kvaternikova prethodna inzistiranja da se priključi pravašima, odgovara: »... vi ćete uviditi nemogućnost sa moje strane da stupim odmah danas u zajednicu sa strankom, koja bi me vodila na polje kad mi nije hora, i tiskala bi mi u ruke oružje koje moje nije.« Da bi raspršio Kvaternikove sumnje, kritizirajući odnos pravaša prema narodnjacima, Pavlinović piše: »Nebojte se, nigdje i nikada Mihovio neće raditi na uštrb Hrvatskom pravu; ali znajte i to da njegov glas neće se nikad složiti sa vikačim i psovačim, sa mrziteljim i omrziteljim.«⁴⁵ A pred kraj pisma zaključuje: »Ja se uzdam da ćemo mi jednom skupa raditi; ali mislim, opet velju, da nije još hora; i svakako će trebovati da se prije dogovorimo i točno sporazumimo. No, bilo, što bilo, uvjereni budite, da nam je glavna misao jedna...« Na kraju dodaje: »... vjerujte da ću Vam, g. Starčeviću i svim iskrenim braniteljem samostalne, cjelokupno-jedinstvene, i ustavne Hrvatske, ostati vjeran poštovatelj, i drug, pa i nebili u jednom redu.«⁴⁶

Iz navedenoga Pavlinovićevog pisma jasno se vide određene razlike između njega i pravaša koji su se trudili da ga pridobiju u svoje redove. Međutim, on je i dalje ostao narodnjak, iako se u nekim važnim pitanjima slagao s pravašima. Pavlinović, doduše, nije ispunio Kvaternikova očekivanja, nije se priključio pravašima i nije postao član Stranke prava, ali u perspektivi nije ni isključio tu mogućnost jer im je, kako kaže, »glavna misao jedna«. Vjerovao je da do tog može doći tek nakon »združenja« Dalmacije s Hrvatskom.

Kvaternik je Pavlinoviću odgovorio krajem lipnja godine 1870. kratkim pismom u kojem je izrazio svoje negodovanje. Izgleda da je bio jako ljut i nezadovoljan kad piše: »Na posljednje vaše pismo neodgovaram. Dao bi četvrtinu preostavšega mi još života, da ga niste pisali, a vi ga još preporučite...«⁴⁷ I sam Kvaternik je u svojem Dnevniku 29.

⁴⁴ M. Pavlinović — E. Kvaterniku, Podgora 25. 5. 1870, vidi kod: Marin Pavlinović, Studije, eseji, prikazi, Zagreb, 1930, str. 161—164.

⁴⁵ Isto, str. 161—163.

⁴⁶ Isto, str. 163—164.

⁴⁷ E. Kvaternik — M. Pavlinoviću, Zagreb, 27. VI 1870, vidi kod: A. Palavršić — B. Zelić, Korespondencija..., pismo 98, str. 143—145.

lipnja godine 1870. zapisao da je oštro odgovorio Pavlinoviću na njegovo »zadnje nepošteno pismo«.48 Kvaternik je vjerovao kako je to pismo nastalo pod utjecajem Strossmayera pa je Pavlinoviću teško zamjerio što za volju »zlotvorah« zatajuje »plemenitiju stranu svojega ‚ja‘, samoga sebe.«49

Krajem rujna godine 1870. on je Pavlinoviću uputio još jedno pismo,50 vjerojatno zadnje, u kojem osuđuje stav narodnjaka prema Beču, obrazlaže odnos Stranke prava prema banu Rauchu i zamjera Dalmatinskom saboru na upućenoj adresi Strossmayeru. Narodnjacima u Dalmaciji Kvaternik je bio spreman oprostiti sve, ali simpatije prema Strossmayeru i pozorašima nikako. To ga je, izgleda, najviše ljutilo i boljelo: »... mi se na ništa drugo neljutimo glede vas i suboricah s onu stranu Velebića koji na to, što jih odviš zastirete i štitite, pa oni, osloniv se na simpatije Dalmacije, tim bezobzirnije griše...« Adresa na »Djakovčana« za Kvaternika je »čista austrijanština« koja vrijedja pravaše. Izgleda nam da je i Kvaternik, osobito nakon izraženog nezadovoljstva u zadnjem pismu, postao svjestan određenih razlika između njega i Pavlinovića kad mu piše: »... znajte da vas svi ljubimo i poštujemo, pa i ne bili baš u svemu za ovaj hip sporazumni.«51 Dakle, i jedan i drugi postali su svjesni, osim zajedništva, i međusobnih razlika koje su ih razdvajale i priječile Pavlinovića da se priključi Stranci prava i otvoreno deklarira kao pravaš.

Posve logično, već višeputa nameće se pitanje: u čemu su te razlike, što je to što im je zajedničko, a što ne, odnosno u čemu su se Pavlinović i Kvaternik slagali, a u čemu razlikovali? Mislim da se sažet odgovor na to bitno pitanje može već ovdje dati, mada će o tome u nastavku ovog rada još biti govora.

Ukratko, Pavlinović i Kvaternik gotovo potpuno su se slagali: u konačnom cilju (ujedinjenje, samostalnost i cjelokupnost Hrvatske), u osloncu na povijesno hrvatsko državno pravo, u vjerskim nazorima i u pitanju teritorijalne pripadnosti Bosne i Hercegovine. Samo djelomice su se slagali u pitanjima o teritorijalnoj protežnosti hrvatskog državnog prava, tj. o teritoriju i granicama hrvatske države. Međutim, uopće se nisu slagali u odnosu prema Slovincima i Srbima, u načinu, metodama i sredstvima rada, zatim u odnosu prema Narodnoj stranci i njenim prvcima u Hrvatskoj, te u odnosu prema Strossmayeru, jugoslavenstvu i Jugoslaviji.

Ono što ih je obojicu, i Pavlinovića i Kvaternika, osobito krasilo, bilo je veliko, gotovo neizmjereno rodoljublje, velika vjera u slobodu Hrvatske i hrvatskog naroda. Mislim da je upravo to bio onaj temeljni movens koji ih je tjerao na tako požrtvovan i ustrajan rad sve do prerane smrti. Na temelju onog u čemu su se slagali, a vidjeli smo da to nisu

48 B. Jurišić, n. dj., (Dnevnik, Dne 29. lipnja 1870), str. 84.

49 Vidi bilj. 47.

50 E. Kvaternik — M. Pavlinoviću, Zagreb, 29. IX 1870, vidi kod A. Pavlavršić — B. Zelić, Korespondencija..., pismo 113, str. 159—165.

51 Isto, str. 159—161.

bila posve beznačajna pitanja, može se slobodno reći da je Pavlinović, iako je u biti ostao narodnjak, bio bar dijelom Kvaternikov istomišljenik i potencijalni pravaš. Točnije, Pavlinović je bio većim dijelom narodnjak, a manjim pravaš. On će takav ostati sve do kraja života (1887), a korak dalje u tom pravcu učinit će tek kasnije njegov učenik i štićenik Juraj Biankini. Početkom devedesetih godina 19. st. Biankini će se, nezadovoljan oportunističkim radom Narodne hrvatske stranke, odvojiti od dalmatinskih narodnjaka, formirati Hrvatski klub i priključiti pravašima, odnosno Stranci prava u Dalmaciji.⁵²

Uoči odlučujućih izbora za Dalmatinski sabor godine 1870, na kojima je Narodna stranka prvi put pobijedila, Pavlinović je na svojoj fotografiji upućenoj prijatelju Lovri Montiu ukratko iznio bit svog Programa. Na prednjoj strani slike vlastoručno je napisao: »Samostalna, cjelokupna, ustavna Hrvatska«, a na stražnjoj je naglasio da će »prije svega braniti ... hrvatsko državno pravo, tj. pravo Dalmacije na ujedinjenje s Hrvatskom« i da će u Saboru govoriti »jezikom narodnim«.⁵³

I u govoru biračima u Imotskom, održanom na dan izbora 4. srpnja 1870, Pavlinović obrazlaže svoju novu političku orijentaciju s jasnim oslonom na hrvatsko državno pravo. Na temelju tog prava zalaže se za narodno i državno oslobođenje, ujedinjenje i samostalnost Hrvatske.⁵⁴ Težeći za nacionalnim ujedinjenjem, on drži da bez »narodno-državnoga« jedinstva nema ni domovine, ni države, pa ni slobode. »Država je naša u našoj domovini« — kaže Pavlinović — »domovina naša jest Hrvatska; Hrvatska je jedno narodno-državno tielo, jednim vlastitim pravom, i jednom vlastitom poviesti...«⁵⁵ Pavlinović preporučuje svojim biračima da čvrsto prigrle »barjak« hrvatskog državnog prava, jer »on će nas voditi«. Pozivajući sve »koji izrodi« nisu da brane to pravo Hrvatske, za sebe tvrdi da je vjeran katolik, slobodnjak, Hrvat, Jugoslavjan i Slavjan.⁵⁶ Na kraju, obrazlažući zašto se baš odlučio na obranu hrvatskoga državnog prava, kaže Imoćanima: »Evo dakle, birači moji, ja vam čisto kazah kojeg ću se pravca držati zastupajući vas, i odkrih vam uzroke zašto odlučna obrana prava hrvatskoga čini mi se najpoštenija, najpametnija i najkorisnija... znam napokon da branec pravo, vjeran ostajem mom i vašem osvjedočenju, mom i vašem barjaku: narodno državna prava hrvatskoga...«⁵⁷. To što je posvuda odlučno isticao, branio i zastupao hrvatsko državno pravo, ne treba nas čuditi, jer Pavlinović je zaista bio jedan od najistaknutijih pobornika državno-pravne misli u Hrvatskoj, tj. zahtjeva da se Hrvati na temelju hrvatskoga državnog prava moraju ne samo nacionalno, nego i državno ujediniti i konstituirati.

⁵² JB NL, Zadar, 1912, str. 8—9.

⁵³ M. Stojković, Program Mihovila Pavlinovića god. 1870, Hrvatska revija (dalje HR), br. 40, XIII/1940, str. 195.

⁵⁴ M. Pavlinović, Besjeda svojim biračima, Zadar, 1870, str. 1—26.

⁵⁵ Isto, str. 9.

⁵⁶ Isto, str. 19.

⁵⁷ Isto, str. 26.

Za Pavlinovićev odnos prema A. Starčeviću i pravaštvu uopće značajan je njegov spis *Hrvatski razmišljaji*⁵⁸ koji nastaje godine 1884. U tom spisu on nastoji pojasniti svoje političke stavove i odvratiti omladinu od starčevićanstva. U njemu Pavlinović oštro kritizira Starčevića i kao čovjeka i kao političara: njegovu zasukanost, zatvorenost, dogmatičnost, povučенost, nepogrešivost, a osobito ga napada zbog mržnje na Strossmayera, Neodvisnu narodnu stranku i njene prvake, te zbog klerikalizma, odnosno stavova iznesenih protiv Katoličke crkve i njenog svećenstva. Zamjera mu što u rješavanju hrvatskog pitanja ide na sve ili ništa, što odbija suradnju s neodvišnjacima i što uvijek uporno, bez obzira na izmijenjene društveno-ekonomske i političke prilike, ostaje pri svojim okamenjenim stavovima. Pavlinović je, za razliku od Starčevića, bio daleko više realniji i praktičniji političar koji je, uvažavajući mnogo više date društvene okolnosti, težio riješiti hrvatsko pitanje uz što manje lomova, mirno, postupno, u etapama, naravno na temelju i u duhu hrvatskoga državnog prava. U skladu s takvom politikom priželjkivao je slogu opozicije u Hrvatskom saboru, tj. savez između neodvišnjaka i pravaša, a godine 1884. prihvatio je i adresu Neodvisne narodne stranke, koja je stajala između dualizma i trijalizma.

Svjestan određenih slabosti, pogrešaka i promašaja narodnjaka u Hrvatskoj, Pavlinović je tvrdio da su i Jelačić, i Mažuranić, i Strossmayer, i Rački, kao i mnogi drugi, a ne samo Starčević i pravaši, također radili i rade »za pravo hrvatsko«. ⁵⁹ Iako je odlučno kritizirao Starčevića, Pavlinović mu ipak priznaje određene kvalitete i zasluge, osobito u širenju hrvatstva. To nije nikakvo čudo jer su i jedan i drugi bili vodeći ideolozi hrvatstva u drugoj polovici 19. stoljeća, a njihove ideologije, premda dijelom različite, imale su dosta zajedničkih dodirnih točaka. Starčević je, drži Pavlinović »svojom tvrdom vjerom u hrvatsko pravo na slobodu; svojim životom bez ljage; svojim marom, pravi pojav u povijesti hrvatskoj«. On je — tvrdi Pavlinović — »najbolje pogodio, kad je kroz pomutnije preranog jugoslavenstva i mimo krparije srbohrvatstva, iznio zastavu hrvatstva«. ⁶⁰

Kritizirajući najviše školsku mladež koja se usudila napadati i »sijede glave«, Pavlinović je nastojao »razlučiti« Stranku prava i pravaštvo od starčevićanstva ili steklištva. Bio je protiv načina na koji su radili pravaši, a osobito protiv ispada i scena pravaških zastupnika u Hrvatskom saboru. Osuđujući najoštrije starčevićanstvo, Pavlinović piše da Stranci prava »u duši pripada svaki čestiti Hrvat«, jer ona predstavlja »uzor rodoljublja i najplemenitijih osjećaja«. Stranka prava i Starčević, po njegovu mišljenju, nisu krivi za sve »ludosti« steklištva koje, kada bi se više proširilo, bi moglo zaprijetiti i »samostalnu obstanku« Hrvatske, jer ono je »vrtoglavlje nad ponorom razpa«. Starčevićanstvo ili steklištvo, kaže dalje Pavlinović, »zaudara na sumničenja i urote«, a u društvenom životu

⁵⁸ M. Pavlinović, *Hrvatski Razmišljaji*, Zadar, 1884, str. 1—39.

⁵⁹ Isto, str. 1—39.

⁶⁰ Isto, str. 26

širi »nezgrapnost, mržnju« i grdnju na svakoga tko se odmah ne piše u stekliše, odnosno u »bezuovjetne poklonitelje Ante Starčevića i svih njegovih mušica«. ⁶¹ Svijestan činjenice da se mržnjom i sukobima ne može ništa riješiti određenu pretjeranost i nesnošljivost steklišta, donekle je opravdavao politikom Srba u Dalmaciji i Hrvatskoj. Kritizirajući starčevićanstvo, hvaleći hrvatstvo i hrvatsko državno pravo, Pavlinović piše: »Pravo diše cvietom viteške otvoritosti i slobode... pravo je naš štit, naša zajednička puška; a naši politici, ko svi politici na svijetu, to su vam hrvači, strielci...« ⁶²

Bez obzira na ocjenu, stavove i kritike iznesene u *Hrvatskim razmišljajima* protiv Starčevića, Stranke prava i pravaštva, a osobito protiv starčevićanstva ili steklišta, Pavlinović je, kako smo iz dosad izloženog mogli vidjeti, bio glavni tvorac ne samo hrvatske nacionalne integracijske ideologije u Dalmaciji nego i idejni prethodnik dalmatinskog klerikalno obojenog pravaštva. On je, zaista, uz utjecaj banovinskih pravaša, bio glavni preteča i duhovni tvorac prve pravaške grupe u Dalmaciji.

II.

Do početka osamdesetih godina 19. stoljeća bile su stvorene osnovne društveno-ekonomske, idejne i političke pretpostavke za pojavu pravaštva u Dalmaciji. Na gospodarskom polju oportunistička politika Narodne stranke, u koju je ona sve više zapadala nakon dolaska na vlast 1870, nije dala nikakve značajnije rezultate. Osim vojnostrateški, Dalmacija je i dalje ostala nezanimljiva za austrijski kapital i vladajuće vrhove Monarhije. Pomorstvo i brodogradnja stagnerali su i zapali u krizu, a brža preorijentacija na parobrodarstvo bez jače pomoći države i veće koncentracije kapitala nije se mogla ni zamisliti, a kamoli ostvariti. Pomorska trgovina zaobilazila je dalmatinske luke i pretežno se odvijala preko luka u Rijeci i Trstu. Čak ni otvaranje Sueskog kanala (1869), pa ni austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine (1878) nisu značajnije pridonijeli oživljavanju dalmatinske trgovine i privrede uopće. Dalmacija je bila i ostala siromašna, poljoprivredna i granična pokrajina s nedovoljno razvijenim i usitnjenim domaćim kapitalom. Jedina privredna grana koja je nešto više značila bila je vinogradarstvo. Međutim, i ono je povremeno stagniralo i zapadalo u krizu, a trgovinskim ugovorom s Italijom (1891) skoro je posve uništeno. ⁶³

Zbog velike gospodarske stagnacije u Dalmaciji je sve više raslo nezadovoljstvo. Osobito je radom Narodne stranke i njenih zastupnika bila nezadovoljna mlada dalmatinska buržoazija. Ona je u ujedinjenju hrvatskih zemalja vidjela šansu za brži gospodarski razvoj i uspješnije suprotstavljanje prodoru austro-ugarskog kapitala u Hrvatsku. Ukratko, opor-

⁶¹ Isto, str. 30, 31.

⁶² Isto, str. 30, 33.

⁶³ I. Karaman, n. dj., str. 266—301; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda, g. 1860—1914, Zagreb 1968, str. 160—162.

tunističkom narodnjačkom politikom, gospodarskom stagnacijom, naranjanjem srpske i hrvatske nacionalne svijesti, odvajanjem Srba u posebnu Srpsku stranku i padom splitske općine u ruke narodnjaka stvoreni su osnovni uvjeti za pojavu dalmatinskog pravaštva.⁶⁴

Pravaštvo u Dalmaciji javlja se na početku osamdesetih godina 19. stoljeća. Ono nastaje nakon dvadesetogodišnjega preporodnog razdoblja iz nezadovoljstva s postojećim gospodarskim i društveno-političkim prilikama, na demokratskim tradicijama Narodne stranke, a pod snažnim idejnim utjecajem M. Pavlinovića i pravaštva iz Banovine. Dalmatinsko se pravaštvo već od svog nastanka bitno razlikovalo od Starčevićeva pravaštva u Hrvatskoj. Nikada i nitko u Dalmaciji nije zastupao posve originalnu Starčevićevu ideju o ujedinjenim hrvatskim zemljama i suverenom hrvatskom narodu koji, osim zajedničkog vladara, nema nikakvih drugih zajedničkih poslova ni s Austrijom ni s Ugarskom. Pravaštvo u Dalmaciji već od početka držalo se pretežno okvira Monarhije i tako u sebi nosilo u začetku one ideje i stavove koje će Stranka prava u Hrvatskoj zauzeti tek na početku devedesetih godina, kada se vršio pokušaj udruživanja opozicije.

Pravaška ideologija u Dalmaciji javlja se u početku kao svojevrsna kombinacija učenja M. Pavlinovića, E. Kvaternika i A. Starčevića. Ona je, svakako pod Pavlinovićevim utjecajem, odmah nastojala povezati idealno s praktičnim da bi se došlo do krajnjeg cilja — ujedinjene i samostalne Hrvatske. Iako je Pavlinovićevo učenje bilo bliže Račkome i Strossmayeru nego li Starčeviću, iz njega su, svejedno, crpili i narodnjaci i pravaši u Dalmaciji. I za jedne i za druge on je bio glavni ideolog.⁶⁵

Mihovil Pavlinović bio je, kako smo to već na više mjesta istakli, ne samo vodeći ideolog u Narodnoj stranci nego i idejni prethodnik i duhovni tvorac dalmatinskog pravaštva. Na njegovim idejnim temeljima i pod utjecajem pravaških ideja iz Hrvatske javlja se prva pravaška grupa u Dalmaciji. Ona nastaje u Zadru osamdesetih godina 19. stoljeća oko Ive Prodana i njegova vjersko-pravaškog glasila *Katolička Dalmacija*. Uz Pavlinovića, koji je kao narodnjak još krajem šezdesetih godina ne samo održavao veze s nekim istaknutim pravašima nego dijelom i sam prihvaćao i širio pravaške ideje, prvi pravi predstavnik pravaštva u Dalmaciji bio je mladi svećenik don Ivo Prodan.⁶⁶ Nakon završenog studija teologije u Zadru on postaje 4. studenog godine 1877. urednik vjersko-političkog glasila *La Dalmazia Cattolica*.⁶⁷ To je bio list dalmatinskog svećenstva koji je od godine 1870. do 1880. izlazio na talijanskom, a nakon

⁶⁴ Isto, str. 162—166; M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, str. 283—284.

⁶⁵ [..], *Narodnjaštvo i pravaštvo u Dalmaciji*, Zadar, 1895, str. 1—50; KD, br. 32, 15. 5. XV/1884, str. 2; M. Gross, n. dj., str. 200, 283, 284; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, n. dj., str. 167—169.

⁶⁶ Vidi bilj. 33, 38, 39, 41; [..], *Narodnjaštvo i pravaštvo u Dalmaciji*, str. 8—15, 27; Kerubin Šegvić, *Mihovil Pavlinović i Ante Starčević*, HR. br. 11. IV/1931, str. 587—592.

⁶⁷ KD, br. 44, 4. 11, VIII/1877, str. 1.

toga na hrvatskom jeziku. Cilj mu je bio da, u duhu Vatikanskog koncila (1869—1870) pobija liberalizam i potiče klerikalizam. Već time je Prodanovo pravaštvo, a da se i ne govori o Pavlinovićevu utjecaju i sklonosti da povezuje hrvatstvo i katolicizam, bilo nužno usmjereno u klerikalne vode.⁶⁸

Preuzevši uredništvo lista *La Dalmazia Cattolica* Prodan ga potpuno usmjerava u hrvatskom nacionalnom i pravaškom duhu, pa u njemu počinju češće izlaziti članci rodoljubnog sadržaja. Napokon, godine 1880. posve ga »pohrvačuje«, jer od tada pa sve do 1878. izlazi na hrvatskom jeziku pod naslovom *Katolička Dalmacija*.⁶⁹ Bile su to prve dalmatinske novine, koje su, iako vjerski usmjerene, prihvaćale i širile pravaške ideje, a njihov dugogodišnji urednik, vlasnik i izdavaatelj J. Prodan bio je prvi pravaš u Dalmaciji. One su, šireći pravaštvo, osobito njegovale kult Zrinjskih i Frankopana, ali i Kvaternika pa i Starčevića. Naravno da su pravaške ideje u vjerskom glasilu, koje je branilo i šttilo interese Katoličke crkve u Dalmaciji, morale biti vjerski obojene i u suprotnosti sa svojim originalnim uzorom — izvornom Starčevićevom misli.

Pod Prodanovim vodstvom *Katolička Dalmacija* pisala je, iznosila i zauzimala političke stavove ne samo o vjeri i pravaštvu nego i o mnogim drugim bitnim pitanjima i problemima svog vremena. Znala je ona ponekad posrnuti i zastraniti, te u svom pretjeranom rodoljublju i vjeryljublju, u žaru političkih borbi, osobito u tretiranju hrvatsko-srpskih odnosa, zapasti u »klerikalizam i nacionalizam«, ali, isto tako, znala je hrabro ustati u obranu interesa hrvatskog naroda, boriti se za njegovo oslobođenje i ujedinijerje, za državnu cjelokupnost i samostalnost, za hrvatski jezik, za glagoljicu i oštro se suprotstavljati svakom iredentizmu, ma otkud dolazio.⁷⁰

Odnosi između dalmatinskih pravaša i narodnjaka, kao i njihovih glasila *Katoličke Dalmacije* i *Narodnog lista*, od samog početka nisu bili dobri. *Katolička Dalmacija* pod Prodanovim je uredništvom sve više kritizirala i napadala istaknute narodnjake, Narodnu stranku i njeno glasilo, a osobito je to činila nakon pobjede narodnjaka na općinskim izborima u Splitu godine 1882. Stranice jednog i drugog lista bile su ponekad prostor na kojem su pravaši, s jedne strane, i narodnjaci, s druge, »vodili oštre polemike, međusobno se sukobljavali i optuživali«. U tome je, svakako, prednjačila *Katolička Dalmacija* i Prodanova pravaška grupa, koja počinje odlučnije djelovati na početku osamdesetih godina. Do godine 1882. pod utjecajem velikih uspjeha narodnjaka u proteklom preporodnom razdoblju, *Katolička Dalmacija* kako-tako, priznaje Narodnoj stranci određene zasluge u buđenju narodne svijesti i ponaro-

⁶⁸ M. Gross, n. dj., str. 287—288.

⁶⁹ KD, br. 2, 5. 1, XI/1880; KD, br. 64—65, 26. 9. XXIX/1898; Vjekoslav Maštrović, *Jadertina croatica*, II. dio, Zagreb, 1954, str. 39—40; Isti, 150 godina zadarske štampe, ZR br. 4, V/1956, str. 238—244; Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771—1939*, Zagreb, 1962, str. 253—254.

⁷⁰ Marjan Diklić, politički stavovi »Katoličke Dalmacije«, rad u rukopisu, str. 1—19.

divanju općine. Međutim, nakon toga neopravdano joj negira gotovo sve uspjehe, pa i one koje je ranije sama priznavala, optužujući narodnjake da su zbog vladinih praznih obećanja, sitnih mrvica i ustupaka zanemarili čak i pitanje o sjedinjenju. Naravno, narodnjaci su preko *Narodnog lista* uzvraćali. Oni optužuju *Katoličku Dalmaciju* da je uvijek nezadovoljna, da sve napada i kritizira i da svojim pisanjem podržava i širi nastali razdor između Hrvata i Srba u Dalmaciji.

Zaista, rijetko kada je Prodanova *Katolička Dalmacija* pisala pozitivno o Narodnoj stranci i njenim prvacima. A kada je to ipak činila, onda se uglavnom radilo o prvom periodu njenoga preporodnog rada, te o M. Pavlinoviću, iako je s njime vodila najžešće okršaje, i kasnije Jurju Biankiniju.⁷¹ Izgleda nam da 1880. još nisu odnosi bili jako poremećeni, jer te godine Prodan se obraća Pavlinoviću pismom u kojem ga moli za savjet u vezi s uređivanjem prvoga katoličkog glasila u Dalmaciji. Pavlinović mu odgovara dosta taktično. Najprije ga hvali kao »pravog Hrvata i katolika«, uvida njegovu iskrenost i gorljivost, kaže da mu upravo stoga mnogo propušta i izražava želju da se s njim što prije vidi i porazgovara, a zatim ga upozorava, kritizira i upućuje. On savjetuje Prodanu da se umiri, da dobro razmisli što i kako piše, da bez potrebe ne ulazi u polemike, da borbu s vladom za katolička načela prepusti biskupima, te da ne pretjeruje u pisanju za plaće pučkih učitelja i »župničke kongrue«. Pavlinović mu, između ostalog, piše: »Don Ive moj!, nek Katolička Dalmacija, pustiv samo u prikrajku pitanje o plaćam, osobna zadirkivanja i polemike sa automašim, razkrili svoje stupce misli katoličkoj i hrvatskoj, poštujuć će je moćuci i protivnici, i k' sebi će pritegnuti sve prave svećenike i katolike.«⁷² Godinu dana kasnije Pavlinović mu opet piše i savjetuje ga da se o svemu dogovara s Nikolom Šimićem, tadašnjim tajnikom Matice dalmatinske, a za materijalnu pomoć neka se izravno obrati na Strossmayera.⁷³

Međutim, krajem godine 1881. *Katolička Dalmacija* počinje se sve više okretati prema pravaštvu i počinje sve otvorenije napadati narodnjake, *Narodni list* i njegova urednika Biankinija.⁷⁴ Kritizirajući Narodnu stranku, tvrdi da su pojmovi narodnjak i narodnjaštvo nekad i mogli nešto značiti, ali da danas ne znače ništa, jer današnjem naraštaju »hoće se novih ideja«. Opredjeljujući se za pravaštvo u Dalmaciji ona piše: »Dosad smo lutali tamo i ovamo, vrieme je da se učvrstimo na čvrstoj podlozi 'hrvatskog prava', da ponosno podignemo tu zastavu, da ju bez oklievanja i bez srama iznesemo narodu na vidik, da ga budimo na nov život, pa i na novu borbu.«⁷⁵

⁷¹ Isto, str. 2—5.

⁷² M. Pavlinović — I. Prodanu, Makarska 12. IV 1880, Istorijski arhiv Sarajevo, Fond don Ive Prodan — 44 (dalje IAS FIP), kutija 1.

⁷³ M. Pavlinović — I. Prodanu, Makarska, 16. III 1881, IAS FIP — 44, k. 1.

⁷⁴ KD. br. 91, 1—12, XII/1881, str. 1—3; KD. br. 94, 12. 12, XII 1881, str. 3; KD. br. 96, 19. 12, XII/1881, str. 4.

⁷⁵ KD. br. 84, 7. 1, XII/1881, str. 3.

U godini 1882. *Katolička Dalmacija* nastavlja sa započetim kritikama Narodne stranke. Ona poziva narodnjake da se ostave »kojekakvih tlapnja« o narodnjaštvu i slavenstvu, te da se već jednom odlučno okrenu prema hrvatstvu i hrvatskom državnom pravu.⁷⁶ Iako je oštro kritizirala narodnjake, u više članaka u kojima govori o hrvatstvu i hrvatskom državnom pravu osjeća se snažno Pavlinovićev utjecaj, a ponegdje se i doslovno navode neke njegove misli.⁷⁷

Također i u godini 1883. Prodanova pravaška grupa, okupljena oko *Katoličke Dalmacije*, nastavlja s napadima i kritikama na račun Narodne stranke i narodnjaka. Oni tvrde da su narodnjaci teško pogriješili što na samom početku preporodnih borbi nisu otvoreno istupili s »čisto hrvatskim programom«. Jer, po njihovu mišljenju, narodnjaštvo i slavenstvo, pod kojim je nastupala Narodna stranka, moglo je donekle odgovarati gradskoj gospodi, ali hrvatskom narodu nikako. Dalmatinski su pravaši preko svojeg glasila krivili narodnjake da su nakon dolaska na vlast (1870) zanemarili čak i pitanje o ujedinjenju i tako zakočili brži razvoj hrvatstva. Povezano s tim *Katolička Dalmacija* piše: »U nazadovanju misli sjedinjenja, nije mogla napredovati ni misao hrvatska, koja je utjelova prvoj«, a bez sjedinjenja, »bez hrvatstva nema spasa Dalmaciji«. Ujedinjenje hrvatskih zemalja pod »žezlom Habsburgovića« Prodanova *Katolička Dalmacija* držala je svojim prvim zadatkom. Hrvatsko državno pravo, po njenom sudu, mora biti temelj i osnovni pravac političkog djelovanja svih onih koji žele zastupati hrvatski narod.⁷⁸

Odnosi između Prodanove pravaške grupe i narodnjaka još više su se zaoštrili i pogoršali za vrijeme izbora za Dalmatinski sabor u lipnju godine 1883. Tada se Prodan prvi put kandidirao za zastupnika u Dalmatinski sabor, ali zbog protivljenja narodnjaka nije bio izabran. Za vrijeme i dugo poslije tih izbora o tome su oštro polemizirali i međusobno se optuživali *Katolička Dalmacija* i *Narodni list*.⁷⁹ Mladi pravaš Ante Dejan uporno je tvrdio da narodnjaci nisu htjeli Prodana samo zato što je starčevićanac.

Iako je Prodan vjerovao da preko *Katoličke Dalmacije* širi originalno starčevićanstvo, njegove pravaške ideje bile su ipak bliže Pavlinoviću nego Starčeviću. Doduše, i on je, slično Starčeviću, pisao i protiv Beča i protiv Pešte, ali je rješenje hrvatskog pitanja uglavnom tražio i vidio u okviru Monarhije pod katoličkom dinastijom Habsburgovaca. Izgleda da je katoličanstvo i za njega kao i za Pavlinovića bilo prejaka spona koja ih je vezivala uz vladajuću dinastiju.

Prodanovo dalmatinsko pravaštvo, kako smo već rekli, nastaje na početku osamdesetih godina 19. st. na idejnim zasadama M. Pavlinovića, u prvom redu na njegovu katoličanstvu i hrvatstvu, ali i pod idejnim

⁷⁶ KD. br. 27, 6. 4, XIII/1882, str. 1.

⁷⁷ Vidi na primjer: KD. br. 28, 13. 4, XIII/1882, str. 1; KD. br. 41, 1. 7, XIII/1882, str. 4; KD. br. 91, 23. 11, XIII/1882, str. 1.

⁷⁸ KD. br. 31, 26. 4, XIV/1883, str. 1.

⁷⁹ KD. br. 42, 11. 6, XIV/1883, str. 1—2; KD. br. 43, 14. 6, XIV/1883, str. 1; KD. br. 45, 18. 6, XIV/1883, str. 1; NL. br. 44, 13. 6, XXII/1883, str. 3.

utjecajem banovinskih pravaša. Pravaške ideje iz Hrvatske prodirale su u Dalmaciju na različite načine. Najviše su se širile putem literature i novinstva, te pismenih i usmenih kontakata pojedinaca i grupa. Osobito je tome pridonijela dalmatinska mladež koja je studirala na Zagrebačkom sveučilištu. Ona se u Zagrebu upoznala i oduševljavala s pravaštvom, a nakon povratka kući posvuda u Dalmaciji širila je pravaške ideje. Idol zagrebačke studentske omladine bio je tada mladi pravaš August Harambašić, student prava, čije su se rodoljubne pjesme rado čitale i u Dalmaciji. One su svojim zanosnim i rodoljubivim sadržajem njegovale odvažnost i ponos, budile nacionalne osjećaje, poticale na borbu protiv Nijemaca i Mađžara, popularizirale pravaške ideje i pribavljale Stranci prava nove pristaše.⁸⁰

Širenju pravaških ideja, pridonijeli su svakako i oni banovinski pravaši koji su prolazili kroz Dalmaciju. Tako je npr. u proljeće godine 1883. posjetio Dalmaciju jedan od najistaknutijih prvaka Stranke prava i zastupnik u Hrvatskom saboru Fran Folnegović. Putujući gotovo mjesec dana po Dalmaciji i upoznavajući njene prilike, on je svuda govorio o Starčeviću i Stranci prava, a posebno je naglasio da je osnovni cilj njenog programa »cjelokupnost i državna nezavisnost kraljevine Hrvatske«, ali pod habsburškom vladajućom dinastijom. Folnegovićeve pravaške ideje bile su pogodnije i prihvatljivije za dalmatinsko političko tlo, pa nije ništa neobično što je posvuda bio dobro primljen. Mi smo uvjereni, piše Biankinijev *Narodni list*, »da će narod i njegovi odličnici svuda po Dalmaciji primiti kako se pristoji, ovog odvažnog i učenog branioca hrvatskih prava sveukupne naše domovine«. A Prodanova *Katolička Dalmacija* radujući se, tvrdi da: »Slavlje kojim je F. Folnegović bio primljen neidje samo njega, ono ide i misao koju on zastupa.«⁸¹

Prva dalmatinska pravaška grupa, sastavljena uglavnom od mladih svećenika i pokojeg trgovca, počinju odlučnije djelovati potkraj 1883, kad u Zadru pokreću akciju za izdavanje pravaških novina *Stekliša* i *Pravaša*, i na početku godine 1884, kad njen vođa I. Prodan u *Katoličkoj Dalmaciji* objavljuje svoj program. Iako je glavni pokretač i osnivač novih pravaških listova bio A. Dejan, u pozadini cijele akcije oko izdavanja, uređivanja i financiranja *Stekliša* i *Pravaša* stajao je njegov prijatelj Pavao Luka Relja, poznati trgovac iz Arbanasa kod Zadra. Izgleda nam da je on bio njihov stvarni izdavač, financijer i »pokriveni glavni urednik«, premda su kao urednici bili označeni Vjekoslav Toth i A. Dejan. Prvih pet brojeva *Stekliša* formalno je uredio V. Toth, a stvarno Dejan i Relja. Dejan je, postavši punoljetan, sâm i službeno preuzeo izdavanje i uređivanje lista 21. ožujka godine 1884. Današnjim brojem (br. 6), piše Dejan: »... primam se uredništva i izdavanja ovog lista, kojeg sam osnovao... sa prijateljem P. L. Reljom. Što se dosad

⁸⁰ Ivo Perić, Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu, Split, 1984, str. 16—17; KD. br. 85, 13. 12, XIV/1883, str. 1; KD. br. 32, 15. 5, XV/1884, str. 2.

⁸¹ NL. br. 22, 21. 3, XXIII/1883, str. 3; KD. br. 33, 3. 5, XIV/1883, str. 2.

nijesam primio uredništva to je stoga, jer kao maloljetnik po zakonu nijesam mogao. On navodi da je osnovni zadatak listu širenje pravaških ideja, jer i za Dalmaciju je »misao stranke prava jedino spasonosna misao« koja će »prije ili kasnije pobijediti«. ⁸²

Već u prvom broju *Stekliša*, koji izlazi 22. prosinca 1883, Dejan obrazlaže naziv i program novoga pravaškog glasila u Dalmaciji. Govori o sudbonosnoj godini 1861, o ulozi Starčevića i Kvaternika u njoj, o tome kako su njih i njihove pristaše protivnici još tada nazivali steklišima, te o imenu i ciljevima lista. On dalje objašnjava kako se naziv stekliš proširio svuda po Hrvatskoj i bio prihvaćen od »hiljade Hrvata«. Njega su tako oduševljeno prihvatili i zadarski pravaši da su i svoje glasilo nazvali *Stekliš*. Cilj je zadarskog *Stekliša* »Širiti prosvjetu u puku« kako bi narod lakše upoznao svoju prošlost, »žalostnu sadašnjost« i što bolje se pripremio za bolju budućnost. Na tom teškom i trnovitom putu »hrvatsko pravo zvijezda mu je predhodnica, a ta zvijezda vodi k slobodi«. Zajedno sa Starčevićem i Kvaternikom, piše Dejan, dalmatinski pravaši čvrsto vjeruju u bolju budućnost hrvatskog naroda: »Tim uvjerenjem u duši, mi s Pavlinovićem opetujemo: Zastavo hrvatskog prava! Sinovi hrvatski rođeni daleko od sjene tvoje, kad te poznaše, više te zaboravit neće. Ti ćeš, zastavo, uvijati grdne narodne rane; ti sama sljubiti razdore; ti ujediniti; što zlotvori izciepaše; ti zacieliti, što tudjinac obesviesti; ti oplemeniti, što razkollnici obezčastiše. Zastavo hrvatskog prava, mi te zagrljamo, mi ti se zavjetujemo«. ⁸³

Stekliš i *Pravaš* su izrazito političke novine, a zadatak im je bio da šire pravaške ideje i ostvaruju načela Stranke prava u Zadru i cijeloj Dalmaciji. To se, naravno, nije sviđalo vlastima pa su već od početka zaredale njihove zapljene i zabrane, tako da je izišlo svega osam brojeva *Stekliša* i jedan broj *Pravaša*. Ali i u tih nekoliko neredovitih brojeva, koji su se pojavili na jedvite jade, bilo je dosta polupraznih stranica zbog prestroge cenzure. Obično bi na tim praznim mjestima, gdje su trebali stajati zaplijenjeni članci, bili otisnuti samo njihovi naslovi, na primjer: *Stekliška davorija*, *Našim kleveticima*, *Švabština*, *Kvaternikova smrt*, itd.

Iznoseći podatke iz hrvatske povijesti, njegujući kult Zrinjskih i Frankopana, pišući o hrvatskom državnom pravu, Stranci prava, Starčeviću i Kvaterniku, pravaška su glasila širila pravaštvo u Dalmaciji. A upravo zbog toga, zbog širenja i populariziranja pravaških ideja, našla su se od samog početka izlaženja pod snažnim udarom austrijskih organa vlasti, pa je njihova sudbina uskoro bila zapečaćena. ⁸⁴

Nešto zbog nedostatka sredstava, nešto zbog bolesti urednika, a najviše zbog sve jačeg pritiska vlasti ubrzo su prestali izlaziti i *Stekliš* i *Pravaš*. O tome *Katolička Dalmacija* u br. 28. od 1. svibnja 1884. ukrat-

⁸² *Stekliš*, br. 6, 21. 3, I/1884, str. 1; V. Maštrović, *Jadertina croatica*, II. dio, str. 48—49, 55—56.

⁸³ *Stekliš*, br. 1, 22. 12, 1883, str. 1.

⁸⁴ NL. br. 1. XXIII/1884, str. 3. *Stekliš*, br. 1, 4, 5, 6, 7, god. I. 1883/84; *Pravaš*, br. 1, 4, 4, I/1884; KD. br. 28, 1. 5, XV/1884, str. 3.

ko javlja: »Jutros... urednik g. A. Dejan primio je naredbu političke vlasti, da se obustavlja izdavanje« *Stekliša* i *Pravaša* sve dotle dok ne položi jamčevinu od 1000 forinta. Skupa sa biljezima Dejan je tada, ako je mislio nastaviti sa izdavanjem pravaških listova, trebao uplatiti 1400 forinti. Cilj toga bio je jasan, trebalo je financijski upropastiti mlada pravaška glasila koja su po Dalmaciji sijala opasno stekliško sjeme. Na to je Dejan, zapavši u financijski škripac, izvijestio vlasti da prestaje izdavati *Pravaša*, ali da želi nastaviti s izdavanjem *Stekliša*. Do konačnog rješenja iz Beča *Stekliš* je izišao još samo jednom, bio je to njegov 8. broj od 16. svibnja 1884. Tako su se u svibnju 1884. ugasili pravaški listovi *Stekliš* i *Pravaš*, a nedugo poslije toga ugasio se u Makarskoj i život njihova glavnog urednika, mladog pravaša Ante Dejana. Poslije njegove prerane smrti (30. 8. 1884) navedena pravaška glasila nisu bila nikad više obnovljena.⁸⁵ Zaista, političke vlasti uspjele su zaustaviti njihovo izlaženje, ali nisu uspjele zaustaviti prodor pravaških ideja i razvoj pravaštva u Dalmaciji, osobito liberalnog, koje će se nešto kasnije pojaviti i dati nove kvalitete Hrvatskoj pa i jugoslavenskoj politici.

Iz čestih zapljena pojedinih članaka u *Katoličkoj Dalmaciji*, iz sudbine *Stekliša* i *Pravaša*, a još više iz onog što se događalo oko i protiv njih, može se vidjeti kako su se režimski organi vlasti odnosili prema pravaškim listovima, prvim pravašima i prodoru pravaške misli u Dalmaciju. Pravaštvo je tada u bilo kojem obliku bilo opasno za dualistički sustav vladavine, a nosilo je na sebi još i stari pečat veleizdaje, pa nije čudo što su austrijske vlasti nastojale spriječiti njegov snažniji prodor u Dalmaciju.

U prvih osam brojeva *Katoličke Dalmacije* na početku godine 1884. Prodan objavljuje svoj program, koji je ujedno bio i program dalmatinskih pravaša i program lista koji je uređivao,⁸⁶ a neposredno zatim u nekoliko nastavaka piše o opsegu i granicama ujedinjene Hrvatske.⁸⁷ I jedan i drugi programski spis, uz neznatne izmjene, Prodan je ponovo objavio godine 1895. u svojim *Uspomenama* pod naslovom: Naš program i obseg ujedinjene Hrvatske.⁸⁸

Objavljujući svoj program Prodan ga dijeli na dva dijela: 1. vjerski, nepromjenljivi, pod naslovom *Bog*, i 2. politički, promjenljivi, pod naslovom *Hrvatska*. Prodanov ideal bio je jedinstvo prvog i drugog, vjere i domovine, Boga i Hrvatske, tj. velika ujedinjena »Katolička Hrvatska«. U prvom dijelu ističe da je »najpoglavitiji« dio programa *Bog*, »Bog i spase-nje duše«, odnosno ljubav prema Bogu i čistoj katoličkoj vjeri, jer bez

⁸⁵ KD. br. 8, 1. 5, XV/1884, str. 3; KD. br. 30, 8. 5, XV/1884, str. 3; I. Perić, n. dj., str. 17, 18; V. Maštrović, *Jadertina croatica*, II. dio, str. 49, 55—56.

⁸⁶ KD. od br. 1 do br. 8, XV/1884, KD. br. 32, 15. 5, XV/1884, str. 2.

⁸⁷ KD. od br. 9 do br. 14, XV/1884.

⁸⁸ I. Prodan, *Uspomene I*, Naš program, II. izdanje, Zadar, 1895; *Isti*, *Uspomene II*, Obseg ujedinjene Hrvatske, II. izdanje, Zadar, 1895.

pravog vjeroljublja nema rodoljublja.⁸⁹ Prodan drži da ljubav prema domovini mora biti podređena »vrhovnoj ljubavi« prema Bogu. Upravo zbog toga njegova lozinka i glasi: »Najprije Bog, najprije vjera, pa domovina«. To je za njega pravi red, pravi poredak koji ne smije biti nikako poremećen. Naravno, takav stav može se donekle razumjeti ako se zna da je Prodan bio svećenik koji je ipak davao primat katoličanstvu nad hrvatstvom, ali se nikako ne može povezati i uskladiti sa Starčevićem antiklerikalizmom, što je on uporno pokušavao.

Nakon što je na početku obrazložio vjerski dio programa, Prodan zatim opširnije iznosi svoj politički program. U njemu se zalaže, kao što je i ranije radio, za legalno trijalističko preuređenje dvojne Monarhije. On nastoji mirnim putem doći do državnog preustrojstva u kojem bi se Hrvatska ujedinila i, uz Austriju i Ugarsku, postala samostalna država, ali pod katoličkom habsburškom dinastijom. Iznoseći temeljni dio političkog programa, na pitanje što »tražimo« i čemu »težimo«, Prodan odgovara: »Ono što nas po pravu i pravici idje i što smo faktično nekad bili, a sad smo samo dielomice, naime težimo: dopuštenim sredstvima, za uspostavljanjem ujedinjene samostalne Hrvatske, pod slavnom krunom Habsburgovaca«. A zatim zaključuje: »Ovo je ukratko bio, ovo jest i ostatak naš politički program«. Taj program, drži Prodan, ispunit će se onda kad stećemo potpunu nezavisnost, kad budemo imali svoj posebni »stiegi i grb«, kad budemo sami kovali vlastiti novac, kad budemo imali svoju vojsku i svoje posebne »poklisare«, odnosno kad budemo stvarno ono što smo samo pravno, a to je — »država o sebi«. Dakle, Prodan je za krajnji cilj svoga političkog programa postavio stvaranje samostalne hrvatske države.

Nastojeći mirnim putem na osnovu hrvatskog državnog prava ostvariti svoj program, Prodan se uporno poziva na temeljne zakone staroga »hrvatskog ustava«, osobito na Kraljevu zavjernicu iz godine 1867, Hrvatsku pragmatičnu sankciju iz 1712. i Sporazum Hrvatskog sabora s Ferdinandom I. 1527, a navodi i Ugovor s Kolomanom iz godine 1102. Sve su to za njega čvrsti i nepobitni dokazi o pravu Hrvata na potpunu državnu samostalnost i nezavisnost, naravno pod zakonitim kraljem iz vladajuće kuće Habsburgovaca. Prodan drži da se na temelju navedenih i mnogih drugih dokaza, a osobito na temelju krunidbene Kraljeve zavjernice iz 1867, lako može zaključiti da je »Hrvatska po svom pravu država o sebi«, te da u Austriji već »pravno postoji onaj trijalizam« o kojem se javno priča i piše.

Zaista, godine 1884. bečki protudualistički aristokratski krugovi prvi su put istupili s idejom o trijalizmu, kako bi u eventualnoj borbi s Mađarima na svoju stranu ponovno pridobili Hrvate. Iako je Starčević te ideje žestoko osudio i odbacio kao još jedan od manevara Beča za uspostavljanjem centralizma, Prodan prelazi preko toga i naivno oče-

⁸⁹ KD. br. 1, 7. 1, XV/1884, str. 1.

⁹⁰ I. Prodan, Uspomene I, Naš program, str. 17—27.

kuje uspostavljanje trijalizma od samog »Dvora«. On čak i u Kraljevoj zavjernici iz godine 1867. vidi klice trijalizma pa je stoga i navodi kao jedan od dokaza o suverenosti hrvatskog naroda i njegova Sabora. Hrvatski je sabor za njega, »u smislu pravovaljanih zakona«, iznad vladara. Zavjernica sama po sebi, tvrdi Prodan, ne donosi ništa novo nego samo potvrđuje ono što je već ranije bilo zagwarantirano »starinskim hrvatskim pravom«, jer se i sama osniva na »temeljnim zakonima hrvatskog ustava«.⁹¹

Iako mu je Kraljeva zavjernica bila slab odsjaj slavne hrvatske prošlosti, Prodan se prvi od pravaša pozvao na nju kao na jamstvo hrvatskog državnog prava. Vjerojatno zbog pretjeranog katolicizma i odanosti vladajućoj dinastiji, on nije u dovoljnoj mjeri vidio nezakonit prekid kontinuiteta hrvatske državnosti, pa je vjerovao da se stari hrvatski ustav još uvijek može oživotvoriti. Držao je da se to najbolje može izvesti tako da Hrvatska postane jedna od ravnopravnih država unutar trijalistički preuređene Austro-Ugarske.⁹²

Na kraju svog programa Prodan zaključuje: da Hrvatskom oduvijek vlada ustav, da su na temelju ustava Hrvatskom zavladaali i Koloman (1102) i Ferdinand (1527), da je hrvatski ustav republikanskog duha, ali da je država ipak »sustava monarhična« i da, napokon, »poglaviti temelji hrvatskog Ustava zajamčuju njoj podpunu neodvisnost«.

Tek nakon ovih zaključaka Prodan izriče svoj sud o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868) koja je, kako kaže, sklopljena s Madžarima u ime Hrvatske, ali ne od Hrvatske. Nagodba za njega, premda »ustanovljuje sadašnji naš ustav« bez kojeg bi nastala »anarkija«, nije i ne može biti nikakav temeljni zakon iz više razloga, a najviše zbog toga što uništava »hrvatski Ustav« i svodi Hrvatsku od »savezne« na »područnu« državu. Dalje, Nagodba ne može biti zakon i zato jer je sklopljena bez sudjelovanja Dalmacije, Vojne krajine, Turske Hrvatske i Bosne koje, po Prodanovu mišljenju, obvezno ulaze u sastav hrvatske države. A, osim toga, i sami je Madžari ne poštuju i stalno je krše pa je posve logično da nema »pravne obveznosti« za Hrvatsku. Osuđujući oštro dualizam i odbacujući Hrvatsko-ugarsku nagodbu, Prodan drži da je temeljna dužnost »svih vjernih sinova Hrvatske, nastojati na svaku ruku, da se ta nagodba što prije ... uništi« kako bi Hrvatska, na temelju starodrevnog hrvatskog ustava i pod slavnim vladarom iz kuće Habsburgovaca, već jednom stala na vlastite noge i dobila »podpunu nezavisnost i samoupravu koja ju po pravu i zakonu idje«.⁹³

Ukratko, bit Prodanovog programa iz godine 1884, koji je imao za cilj da se na temelju hrvatskoga državnog prava dokaže pravo Hrvatske na državnu cjelokupnost i samostalnost, može se svesti na: katolicizam, hrvatstvo, dinastičnost i trijalizam.

⁹¹ KD, br. 3, 21. 1, XV/1884, str. 1—2; M. Gross, n. dj., str. 288.

⁹² KD, br. 4, 24. 1, XV/1884, str. 1.

⁹³ KD, br. 8, 11. 2, XV/1884, str. 1; I. Prodan, Uspomene I, Naš program, str. 50—60.

Nastavljajući i dopunjujući svoj politički program, Prodan u nekoliko narednih članaka u *Katoličkoj Dalmaciji* raspravlja o granicama i opsegu ujedinjene Hrvatske. Najprije navodi one zemlje koje, po njegovu mišljenju, neosporno pripadaju Hrvatskoj, tj. ulaze u njen opseg i čine njen državni teritorij, a to su: Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, te Istra do Raše, dio Kranjske, Međimurje i Turska Hrvatska pod kojom podrazumijeva Bosnu do Vrbasa. A nakon toga, u skladu s velikohrvatskom pravaškom državnom koncepcijom, dokazuje da Hrvatskoj u širem smislu pripadaju još cijela Istra s njenim primorjem i Bosna od Vrbasa do Drine. Prodan misli da tako ujedinjena Hrvatska ne bi više bila podložna državicu drugog reda nego država u pravom smislu, kojoj bi i prostorno i po pučanstvu pripalo »odlično mjesto med državom Europe«. U svojim velikodržavnim konstrukcijama on je, svojatajući dijelove slovenskih zemalja, te Bosnu i Hercegovinu, svakako pretjerao i zagačio u nacionalističke i ekspanzionističke vode.⁹⁴

U prvom početnom periodu razvoja pravaštva u Dalmaciji glavna jazgra dalmatinskih pravaša nalazila se u Zadru. Sačinjavali su je pretežno mladi svećenici, zatim pokoji trgovac i intelektualac. Okupljali su se oko don Ive Prodana i njegova vjersko-pravaškog programa, te pravaških glasila *Stekliša*, *Pravaša* i *Katoličke Dalmacije*. Iako Prodanovo klerikalno obojeno pravaštvo nije bilo mnogo popularno, broj njegovih sljedbenika ipak se stalno povećavao. Rodoljubna mladež u Dalmaciji bila je sve više nezadovoljna s postojećim stanjem, osobito s oportunističkim radom Narodne stranke, pa je postupno prelazila k pravaštvu koje je odlučnije djelovalo u pravcu ujedinjenja i stvaranja samostalne hrvatske države. Osim u Zadru, pravaša i pravaških simpatizera bilo je i u mnogim drugim dalmatinskim gradovima. O tome nam najbolje svjedoče dopisi u *Katoličkoj Dalmaciji*, koji su stizali iz mnogih mjesta, a bili su potpisani sa: pravaš, stekliš, ščekac, starčevićanac, kremenjak i slično. Skoro u svakom broju *Katoličke Dalmacije* bilo je tako potpisanih članaka.⁹⁵

Bez obzira na to što Prodanovo klerikalno pravaštvo nije odgovaralo dalmatinskoj liberalnoj buržoaziji i mladoj inteligenciji, on je uporno širio svoje pravaške ideje i krug istomišljenika, a osobito je njegov utjecaj rastao među mladim rodoljubnim svećenstvom. To se nije sviđalo ni crkvenim, ni svjetovnim vlastima, a ni istaknutim prvacima Narodne stranke kojima se, izgleda, teško zamjerio. Zbog kritike Narodne stranke, širenja pravaštva i sve većeg utjecaja na niže svećenstvo došlo je u proljeće godine 1884. do sukoba između Prodana i Pavlinovića. Sukob se ubrzo proširio na njihove pristaše i poprimio tako velike razmjere da su se po cijeloj Dalmaciji prikupljale pouzdanice s potpisima u prilog jednog, odnosno drugog i objavljivale u *Narodnom listu* i *Katoličkoj Dalmaciji*. Tako su, na primjer, »Izjavu« zadarskih pravaša

⁹⁴ I. Prodan, Obseg ujedinjene Hrvatske, KD. od br. 9 do br. 14, XV/1884; Vidi bilj. 88.

⁹⁵ Vidi npr. KD. broj: 15, 23, 29, 30, 31, 32, 35, 38, 46, 55, 63, 68, XV/1884.

u kojoj se podržava Prodan a osuđuje Pavlinović potpisala 6. travnja 1884. 32 »stekliša«.⁹⁶

Do otvorenog sukoba između Prodana i Pavlinovića, iako su ideološki bili dosta bliski, došlo je na početku travnja 1884. kada je Pavlinović, pišući u *Narodnom listu* o stanju u Dalmaciji, izložio oštroj kritici dalmatinsko novinstvo, a osobito *Katoličku Dalmaciju*, I. Prodana i njegov vjersko-pravaški program.⁹⁷ Na iznesenu kritiku Prodan je, naravno, još oštrije odgovorio, a Pavlinović opet odlučno uzvratilo. U članku *Krvavi juriš čete Prodanove* Pavlinović se, odbijajući Prodanove napadaje, ironično zahvaljuje na njegovu hrvatstvu i katoličanstvu i naziva ga žugljivim popićem.

U spomenutom članku Pavlinović, između ostalog, doslovno piše: »Teško je M. P. kriv, što je... Prodanu zamjerio obranu prava hrvatske cjelokupnosti. Polako, moj Don Ivo. Zamjereno vam je, što ste to suhoparno po antikvarsku otegnuli kroz novine, koje poglavito zove danas borba za biće ili nebiće hrvatskog naroda u Dalmaciji. (...) Vjerujemo u dobre namjere: priznajemo nastojanje Don Ive Prodana u uređivanju Katoličke Dalmacije i njezine tiskarne; ali pri svemu tome, dalmatinsko svećenstvo znat će u svako doba, razlučiti uzvišenu zastavu katoličanstva i hrvatstva od tvrdoglave plitkosti žugljiva popića«.⁹⁸

U pozadini ovog sukoba, osim nekih ideoloških razlika, osobnog neslaganja i prestiža, stajalo je, kako nam se čini, Pavlinovićevo nastojanje da se Prodanu oduzme uređivanje jedinoga katoličko-pravaškog lista u Dalmaciji — *Katoličke Dalmacije* — i tako onemogućiti njegov još veći utjecaj na dalmatinsko svećenstvo.

Sukob između Prodana i Pavlinovića nastavio se i dalje, a vodio se ne samo putem stranačkog novinstva nego i preko posebnih brošura.

Kad je Pavlinović godine 1884. najprije u *Narodnom listu*,⁹⁹ a zatim u posebnoj brošuri, objavio svoje *Hrvatske Razmišljaje*¹⁰⁰ u kojima je kritizirao Starčevića i pravaštvo, naišao je ubrzo na odlučan otpor dalmatinskih pravaša. Oštar odgovor uslijedio je odmah u *Katoličkoj Dalmaciji*,¹⁰¹ a zatim u posebnoj knjižici *Razmišljaji i istina*¹⁰² s podnaslovom *Odgovor na Pavlinovićev pamphlet 'Hrvatski Razmišljaji'*. Iako autor ove knjižice nije označen, po sadržaju i načinu pisanja lako se da zaključiti da je pripadao zadarskom pravaškom krugu, a najvjerojatnije je bio sam I. Prodan.

⁹⁶ KD. br. 23, 7. 4, XV/1884, str. 3; KD. br. 29, 5. 5, XV/1884, str. 2; KD. br. 30, 8. 5, XV/1884, str. 3; KD. br. 32, 15. 5, XV/1884, str. 1; KD. br. 33, 19. 5, XV/1884, str. 2.

⁹⁷ M. Pavlinović, *Preokret u Dalmaciji*, NL. br. 26, 5. 4, XXIII/1884, str. 1.

⁹⁸ NL. br. 29, 19. 4, XXIII/1884, str. 1—2, 3.

⁹⁹ Vidi NL. od br. 60 do br. 67 XXIII/1884.

¹⁰⁰ Vidi bilj. 58.

¹⁰¹ KD. od br. 61 do br. 63, XV/1884, str. 1.

¹⁰² [...], *Razmišljaji i istina*, Zadar, 1884, str. 1—45.

U brošuri *Razmišljaji i istina* pisac brani Starčevića i Stranku prava, a napada Pavlinovića, Narodnu stranku i Neodvisnu narodnu stranku u Hrvatskoj. Osobito oštro kritizira J. J. Strossmayera, I. Mažuranića, M. Mrazovića, J. Miškatovića i druge narodnjačke prvake. Oni se optužuju kao izdajnici i glavni krivci za težak položaj u kojem se našla Hrvatska u drugoj polovici 19. stoljeća. Na kraju pisac zaključuje. »D. n. Mijo, zlatom si knjigu života napisao a blatom je zapečatio!«¹⁰³ Prodano pravaštvo proširilo se do godine 1885. gotovo po cijeloj Dalmaciji, a o tome nam, između ostalog, svjedoči i ovaj sukob s Pavlinovićem.

Iako se u pravom smislu o nekakvoj pravaškoj stranačkoj organizaciji u Dalmaciji u to vrijeme još ne može govoriti, dalmatinski pravaši nazivali su se ipak Strankom prava, što nije posve pogrešno, jer su imali svoj program, svoja glasila, svog vođu, članstvo i simpatizere. »Stranka prava« — piše u *Katoličkoj Dalmaciji* jedan anonimni pravaš — »je postala naravnom potrebom dalmatinskom Hrvatima, koji, kada je nebi bilo bi si je stvorio sam.«¹⁰⁴ On pravilno ističe da je ta stranka u Dalmaciji »kroz ovo 4—5 godina« (1880—1885) dosta napredovala, a glavni uzrok tomu vidi, s jedne strane, u sve izraženijem oportunizmu i »truleži« Narodne stranke i, s druge, u nacionalno sve svjesnijoj dalmatinskoj mladeži koja svugdje u narodu širi »bukteći stekliški plam«.

*
**

Dakle, pravaštvo u Dalmaciji, kako smo naprijed kazali, javlja se na početku osamdesetih godina 19. stoljeća. Ono nastaje iz nezadovoljstva naroda s postojećim društveno-ekonomskim i političkim stanjem; na demokratskim tradicijama Narodne stranke, a pod snažnim idejnim utjecajem Pavlinovićeva hrvatstva i pravaštva iz Banske Hrvatske. Prvi pravi pravaš u Dalmaciji bio je mladi svećenik don Ivo Prodan. On je zaista, uz pomoć vjersko-pravaških novina koje je uređivao, prvi započeo širiti pravaške ideje i okupljati dalmatinske pravaše. Iako se Prodan nikada nije posve jasno i do kraja izjašnjavao, njegovo klerikalno pravaštvo ostajalo je uglavnom u okviru Monarhije i tako od samog početka nosilo u sebi neke elemente kasnijega — »modernog pravaštva«.

¹⁰³ Isto, str. 44.

¹⁰⁴ KD. br. 32, 15. 5, XV/1884, str. 2.

Marijan Diklić: MIHOVIL PAVLINOVIĆ AND THE BEGINNINGS
OF PARTY OF RIGHT IN DALMATIA

Summary

Croatian national consciousness in Dalmatia arose in the period of cultural revival in the last century. That consciousness was originally based on the Yugoslav and later on the Croatian national idea. Mihovil Pavlinović was the main agitator of the latter idea, the creator of Croatian integrational ideology as well as the most prominent representative of Narodna stranka (People's Party) in Dalmatia. His disagreement with the political opinion of Ante Starčević resulted in Pavlinović's conflict with Ivo Prodan, the true follower of the original ideas of Stranka prava (Party of Right). Despite this, Pavlinović deserves credit for promoting and rooting the idea of Party of Right in Dalmatia. (trans. by H. Peričić)

